

Žena u procesu izgradnje jugoslavenskog socijalizma, primjer Zadra

Tar, Sara

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:032155>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-13**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest

Jednopedmetni diplomski sveučilišni studij povijesti

Sara Tar

**Žena u procesu izgradnje jugoslavenskog
socijalizma, primjer Zadra**

Diplomski rad

Zadar, 2021.

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest

Jednopedmetni diplomski sveučilišni studij povijesti

Žena u procesu izgradnje jugoslavenskog socijalizma, primjer Zadra

Diplomski rad

Student/ica:

Sara Tar

Mentor/ica:

Doc. dr. sc. Branko Kasalo

Zadar, 2021.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Sara Tar**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Žena u procesu izgradnje jugoslavenskog socijalizma, primjer Zadra** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 23. studeni 2021.

SADRŽAJ :

1. UVOD	1
2. PROMJENE U PERCEPCIJI POLOŽAJA ŽENE U DRUŠTVU I POVIJESTI.....	4
3. STANJE PRIJE 1945. GODINE – POVIJEST JEDNE BORBE	10
3.1. Antifašistički front žena Hrvatske	10
3.1.1. Žena u borbi	14
3.1.2. Druga strana medalje.....	17
3.2. Zakonsko ostvarivanje prava glasa	20
3.3. Zakoni u korist žena	22
3.4. Proklamiranje emancipacije	26
4. RADNA ŽENA – EMANCIPIRANA ŽENA.....	28
4.1. Provedba intervjua.....	28
4.2. Zaposlenje	30
4.3. Tekstilna industrija.....	33
4.4. Tekstilna industrija Zadar.....	34
4.4.1. Biti zaposlen kao žena u tvornici	36
4.4.2. Uvjeti rada	40
4.4.3. Jednaka plaća za jednak rad	43
4.4.4. Aktiv žena Kombinata.....	45
4.4.5. Druga područja (ne)uspjeha žena u tvornici.....	48
5. MAJKA I RADNICA.....	53
6. REPATRIJARHALIZACIJA.....	57
7. ZAKLJUČAK	61
8. POPIS LITERATURE	66
8.1. Popis skraćenica	66
8.2. Popis literature.....	66
8.3. Popis korištenih izvora	70
9. SAŽETAK.....	71
10. SUMMARY	72
11. PRILOZI.....	73

1. UVOD

Povijest žena, koja u širem smislu spada u društvenu povijest, počela je dobivati na važnosti zadnjih tridesetak godina. Tek se u drugoj polovici 20. stoljeća pojavljuju ozbiljnije studije o ženskoj povijesti i ženama općenito, stoga ne čudi pomankanje dostupne literature, a naglasak je potrebno staviti i na nedostatak ranijih istraživanja. Stoga je za konkretnije proučavanje potreban interdisciplinarni pristup, a značajan doprinos uz povijest donose sociologija, antropologija i etnologija. Takav je pristup istraživanju korišten i za pisanje ovog diplomskog rada koji se bavi ženama u socijalizmu.

Cilj rada jest prikazati povijest žena na području nekadašnje Jugoslavije, s najvećim fokusom na Hrvatsku, počevši od Antifašističke fronte žena do žena zaposlenih u industriji, točnije Tekstilnoj industriji Zadar. Obzirom na nedostatak istraživanja o ženama zaposlenim u rastućim industrijskim granama, naglasak rada je na osobnim svjedočanstvima žena koje su radile u tekstilnoj industriji, a koja su zatim potvrdila ili negirala pretpostavke donesene prije početka pisanja rada.

Nakon kratkog uvida o borbi žena zapadnih zemalja do Drugog svjetskog rata, rad proučava Antifašistički front žena Jugoslavije/Hrvatske obzirom na činjenicu da je to prva masovna ženska organizacija na tom prostoru. Djela sociologinje i etnologinje Lydie Sklevicky temeljna su literatura za saznanja o Antifašističkom frontu žena. Sklevicky je, uloživši velike napore, pretražila arhivski fond AFŽ-a i na temelju sakupljene građe iznijela dotad nepoznate i zanemarene podatke. Zanimljiva činjenica, koja ju je potom nagnala da još više istražuje povijest žena, bila je spoznaja da su u jugoslavenskim udžbenicima povijesti od petog do osmog razreda, konji više spominjani nego žene. Nažalost prerana ju je smrt spriječila u daljnjem napredovanju.

AFŽ Hrvatske je izdavao svoje glasilo *Žena u borbi*. Analizom brojeva, dostupnih u Znanstvenoj knjižnici Zadar, može se dobiti uvid u to kako su žene živjele od 1945. godine nadalje (u Znanstvenoj su knjižnici dostupni brojevi zaključno s 1956. godinom). Nakon uspostave i afirmacije socijalističke države, žene su u listu slavljene kao radnice i junakinje rada, bok uz bok sa svojim muškim kolegama. Slavljene je rad, pozivalo se na obnovu zemlje, a nemali je broj tekstova o ženama koje su se zaposlile na mjestima dotad isključivo rezerviranim za muškarce. Početkom 50-ih godina slabi lik žene-radnice, a pojavljuju se i tekstovi koji kritiziraju položaj u kojem se nalaze majke i supruge radnice. Kroz sadržaj je takvih tekstova moguće iščitati probleme s kojima su se žene tada suočavale.

Usto i umjetnost je našla mjesto u ovom radu, točnije filmska umjetnost. Naime, kroz rad je analizirano više filmova kao što su *Živjeće ovaj narod*, *Plavi 9*, *Od 3 do 22*, *Borovi i jele*. Jugoslavenski filmovi koji su nastali neposredno nakon uspostave socijalizma propagirali su emancipaciju žena na razne načine, smatrajući taj proces završenim. S druge strane, film Kreše Golika *Od 3 do 22* u 15 minuta trajanja daje realnu sliku života prosječne socijalističke žene koja je bila daleko od one propagirane.

Obzirom da je u socijalizmu došlo do masovnog zapošljavanja žena, drugi se dio rada najviše bavi ženom kao radnicom. Tekstilna je industrija bila jedna od grana industrije u kojoj je ženska radna snaga bila zastupljenija od muške. Grad Zadar je u socijalističko doba imao više takvih industrija, a u ovom se radu proučava Tekstilni kombinat „Boris Kidrič“, kasnije imena Tekstilna industrija Zadar (TIZ). Za potrebe pisanja rada, korištena je arhivska građa o TIZ-u, a pritom je najveći problem bio taj što gradivo nije arhivistički obrađeno. Uz arhivsku građu, najveći je obol radu donijela metoda oralne povijesti. Naime, u svrhu pisanja rada, obavljani su razgovori s pet bivših radnica koje su se u Kombinat u zaposlile u periodu od 1974. do 1980. godine. Osobna su svjedočanstva radnica pomogla rasvijetliti njihov položaj u socijalizmu gledano kroz prizmu radnice i majke. Također, razgovor s radnicama iznjedrio je i

mnoštvo zanimljivih detalja do kojih nije moguće doći čitajući dostupnu literaturu. Usmena je povijest uz arhivsku građu omogućila svojevrsno istraživanje položaja tekstilnih radnica u Zadru i uvid u njihove živote.

2. PROMJENE U PERCEPCIJI POLOŽAJA ŽENE U DRUŠTVU I POVIJESTI

„Otac treba da zapovijeda u obitelji, iz više razloga koji proistječu iz prirode stvari (...) Štoviše, muž treba da ima nadzor nad ponašanjem svoje žene i djece, jer pripadaju njemu, a ne drugome.” Ovako svoje viđenje položaja žene u obitelji, ali i općenito, opisuje J. J. Rousseau u svojoj *Raspravi o političkoj ekonomiji*. U *Emileu* odlazi i korak dalje, pa čak preporučuje i drugačije obrazovanje za žene, uvijek u odnosu na muškarca. Zadatak je žene da se dopada, da bude muškarcu korisna, da ga tješi i da odgaja.¹ Ovakvo mišljenje nije ništa drugo do podržavanje patrijarhata, koji se nije pojavio u prosvjetiteljstvu, već je prisutan i ukorijenjen stoljećima. Ovdje se navodi Rousseauov citat upravo stoga što on pripada istaknutijim prosvjetiteljima, a znamo da je prosvjetiteljstvo intelektualni pokret 17. i 18. stoljeća, međutim ni taj pokret, kao ni svi drugi prije njega, nije mario za povijest žena, koja je ponovno ostavljena u mraku, na marginama događanja. Patrijarhat je dominirao svim aspektima života, i kao takav legalizirao odnose dominacije muškarca s jedne strane i podređenosti žene s druge strane. Kako to navodi Damirka Mihaljević, žena je bivala metaforom privatne sfere i pokornoga položaja.² Isto mišljenje nastavilo se preko Kanta pa do Hegela, koji ne priznaje žensko pitanje jer ga vidi kao jednu od najslabijih unutarnjih točaka sistema koji se time u cjelini dovodi u pitanje. Suma summarum prosvjetiteljskog pogleda na ženu jest njeno svođenje na prirodu, a ženina je priroda nepromjenjiva i trajna. Tako je i Auguste Comte preuzeo prosvjetiteljski koncept, navodeći za ženu da je ona prirodno predodređena za kuću i djecu, da je patrijarhalna porodica isto tako prirodna i da ta porodica ženi omogućuje taj prirodni status.³ Dakle, dobro je to istaknuo Vjeran Katunarić kada je

¹ R. IVEKOVIĆ, 1981, str. 10.

² D. MIHALJEVIĆ, 2016, str. 150.

³ R. IVEKOVIĆ, 1981, str. 14.

napisao da se od Aristotela do Comtea, nejednakost muškarca i žene interpretira kao prirodna, a ne društvena činjenica. Vjerojatno je jedan od najvećih radikalista po pitanju viđenja žena bio francuski filozof i socijalist Pierre Joseph Proudhon, koji je za ženu rekao : „Žena je nemoralna, beskarakтерна, glupa, ružna, jedino može služiti kao rađalica, a prema njoj muškarac treba uvijek da se odnosi strogo, pružajući joj samo skromni životni minimum. Nema užasnijeg, od emancipirane ili obrazovane žene.”⁴

Ali kraj 18. stoljeća doveo je do velikih društvenih promjena, koje su ipak zahvatile i žene, a te promjene početak imaju u Francuskoj revoluciji. Iako žene nisu tada istupile s točno određenim zahtjevima, u doba kada je došlo do prevrata u poimanju ljudskih prava i sloboda koje je naposljetku i dovelo do *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina*, počela se javljati i ideja o pojedinačnim pravima žena koju su nesvjesno povele žene iz siromašnijih slojeva, protestirajući protiv poskupljenja hrane koje je dakako najviše naštetilo trećem staležu i tražeći da se ljudska prava protegnu i na njih. Međutim, ne samo da se ljudska prava nisu dala ženama trećeg staleža, nego su i ženama iz prva dva staleža (plemstvo i kler) uskraćena određena politička prava koja su imale. Sama parola revolucije *Liberte, fraternite, egalite* jasno je davala do znanja da se ne odnosi na žene. Slobodu nisu imale, bratstvo kao imenica samo po sebi isključuje žene, a jednakost je bila zanemarena već u samom imenu deklaracije. U Francuskoj su revoluciji osnivani i borbeni bataljoni žena, ali su oni bili ismijani od strane vođa revolucije, među kojima je bio i Robespierre, koji se u tome ugledao na svog učitelja Rousseaua, smatrajući to protuprirodnim. Zašto se onda revolucija smatra određenom prekretnicom u povijesti žena? Upravo zato što dolazi do buđenja njihove svijesti, koje nije ostalo ograničeno samo na Francusku. Godine 1791. zaboravljena i rijetko spominjana Olympe de Gouges napisala je *Deklaraciju o pravima žene i građanke* gdje u čl. 1. Deklaracije navodi da se žena rađa slobodna i da je kao takva jednakopravna s muškarcem u

⁴ R. IVEKOVIĆ, 1981, str. 23.

bilo kojem pogledu. Olympe je govorila da ako žene imaju pravo da budu giljotinirane, isto tako imaju pravo i da izraze svoje mišljenje. Na kraju je ona sama platila svojim životom jer se usudila biti drugačija i postavljati pitanja koja dotad nisu bila postavljana. Njena smrt trebala je biti poruka svim drugim ženama. Uslijedila je zabrana svih ženskih pokreta i okupljanja u Francuskoj s ciljem ušutkavanja. Revolucija je na kraju neprijatelje vidjela i u ženama, jer kako drugačije objasniti činjenicu da je Robespierre dao giljotinirati sve aktivne žene koje su počele zahtijevati svoja prava. Htjeli su ih ušutkati, u čemu su i uspjeli, međutim revolucija je ipak dovela do promjena koje će naposljetku utjecati na pitanje položaja žena.

Treba spomenuti i autore koji već od 18. stoljeća pišu u korist žena. Među prvima je svakako Mary Wollstonecraft i njeno djelo *Obrana ženskih prava* koje je napisala 1792. godine i koje se smatra njenim najvažnijim radom kojim je ona dobila status začetnice modernog feminizma.⁵ Charles Fourier je prvi istaknuo da se po položaju žena može vidjeti napredak određenog razdoblja, a John Stuart Mill napisao je *Potlačenost žena* (1869.) koja je postala osnovno štivo engleskog sufražetskog pokreta. Mill je bio i zastupnik u parlamentu, a 1867. godine, održao je govor u korist prava glasa za žene, ali njegov prijedlog nije bio prihvaćen. Ali ipak je njegov prijedlog, iako odbijen, bio uspjeh jer je to prvi put u povijesti da se je u jednom nacionalnom parlamentu govorilo o pitanju prava žena na glas.⁶ Mill je značajan i po tome što nije vidio ženu samo u okvirima njezine kućne uloge, privrženosti domu i kućnom životu. Smatrao je da je to ženama silom nametnuto od davnih vremena.⁷ Navedeni autori pripadali su dobu prvog vala feminizma koji nastaje u 19. stoljeću u Velikoj Britaniji i SAD-u. Strogo gledano, razlikujemo tri vala feminizma kroz povijest. Pojavu drugog vala najavila je Simone de Beauvoir djelom *Drugi spol* 1948. godine, a službeno je drugi val započeo djelom *Ženska mistika* (1965.) autorice Betty Friedan. Treći val nastaje

⁵ D. MIHALJEVIĆ, 2016, str. 154.

⁶ S. RAVLIĆ, 2000, str. 76.

⁷ S. RAVLIĆ, 2000, str. 78.

osamdesetih i devedesetih godina 20. stoljeća i traje do danas. S obzirom na tematiku ovog rada, pozornost ću se posvetit samo prvom valu feminizma u Velikoj Britaniji i SAD-u jer je cilj ovog poglavlja opisati položaj žena prije Drugog svjetskog rata.

Imajući iskustva s aktivnim sudjelovanjem vezanim za abolicionistički pokret u Sjedinjenim Državama, ne čudi da se prvi značajniji pokreti za ženska prava javljaju u SAD-u. Između ostalog, tamo su žene pokušale biti aktivne još za vrijeme Američkog rata za nezavisnost. Od istaknutijih imena treba spomenuti Lucretiu Mott i Elizabeth Stanton, koje sebe nisu smatrale feministkinjama, a zajedno su organizirale prvi skup o ženskim pravima u Seneca Fallsu 1848. godine. Njihovi zahtjevi odnosili su se na pravo glasa, pravo raspolaganja imovinom, starateljstvo nad djecom u slučaju razvoda te zaposlenje. Na kraju je sve objedinjeno u *Deklaraciji o pravima i osjećajima*, a ova godina smatra se godinom početka ženskih pokreta u SAD-u.⁸ Dvadesetak godina kasnije osnovana je National Woman Suffrage Association čije su predvodnice bile Susan B. Anthony i Elizabeth Stanton, a zalagale su se za federalni zakon o pravu glasa. Iste godine kada je osnovana ova organizacija, utemeljena je i druga, American Woman Suffrage Association, koja se zalagala za zasebni zakon u svakoj državi. Dakle, došlo je do raskola u zajedničkom ženskom pokretu. Uvidjevši da ostvarivanje svojih zahtjeva, među kojima su se prvenstveno borile za pravo glasa za žene, neće dobiti olako, ipak su se 1890. godine ujedinile u National American Woman Suffrage Association.⁹ Američke su žene svoje toliko željeno pravo glasa dobile 1920. godine. Ipak treba naglasiti kako su žene iz američke države Wyoming svoje izborno pravo dobile još 1869. godine.

Industrijska revolucija bila je među promjenama koje su tada najviše utjecale na cjelokupni svijet. Engleska se je kao vodeća predvodnica modernizacijskih procesa vrlo brzo

⁸ Hrvatski povijesni portal - <http://povijest.net/2018/?p=1456> (posjećeno 12.02.2021.)

⁹ VoxFeminae – Women Media Independence - <https://voxfeminae.net/pravednost/vodic-kroz-pravce-i-valove-u-feminizmu-za-pocetnice-ke/> (posjećeno 12.02.2021.)

suočila s promjenom ljudske svakodnevnice i svjetonazora. Ugledavši se na Amerikanke, i Engleskinje su pokrenule svoju borbu za pravo glasa u drugoj polovici 19. stoljeća. Osnivačica pokreta je bila Lydia Becker, a najpoznatija predvodnica sufražetskog pokreta u Engleskoj bila je Emmeline Pankhurst. Ni ovdje žene nisu bile u jedinstvenoj organizaciji, jer je došlo do razilaženja mišljenja po pitanju načina ostvarivanja prava glasa. Tako je postojala National Union of Women's Suffrage Societies na čelu koje je bila Millicent Fawcett, a one su se zalagale za nenasilje. Zbog toga je najzvučnije ime engleskog ženskog pokreta Emmeline Pankhurst odlučila osnovati Women's Social and Political Union, a njih su karakterizirale nasilne i radikalne akcije. Smatrale su da će samo tako uspjeti doći do svojih prava te da moraju upotrijebiti silu kako bi ih muškarci doživjeli. Napadale su političare, razbijale prozore i izloge, presijecale telefonske žice i minirale poštanske sandučice. U zatvoru su štrajkale glađu, a vlasti su pribjegavale prisilnom hranjenju kako im se ne bi nešto slučajno dogodilo i da to zatim ne bi saznala šira javnost. Čak je donesen *Zakon o mački i mišu*, gdje se dopuštalo štrajkanje glađu, jer nasilna ishrana više nije bila opcija. Dakle kad bi im zdravstveno stanje zbog gladi postalo narušeno, pustili bi ih iz zatvora samo zato da ih mogu ponovno uhititi kad se oporave. I tako u krug. Njihova najekstremnija akcija dogodila se 1913. godine kada se je Emily Davison bacila pod kopita konja kralja Georga V. na utrci. Današnja mišljenja oko tog poteza su podijeljena, među ostalim i zato što je kod Emily pronađena povratna karta za vlak. Bilo kako bilo, jedno je sigurno, a to je da su za sufražetkinje tada svi čuli jer su dospjele u razne novine. S obzirom da se danas sve više pažnje pridaje ženskim pokretima u kinematografiji, zanimljivo je da samo jedan film opisuje život sufražetkinja tada, a to je film *Suffragette* redateljice Sarah Gavron nastao 2015. godine. Film započinje riječima jednog zastupnika u Parlamentu : „Žene nemaju mirnu narav ili ravnotežu uma da mogu suditi u političkim poslovima. Ako damo ženama glas, to će značiti gubitak strukture društva. Žene dobro zastupaju njihovi očevi, braća i muževi. Jednom kad bi

im dali glas, bilo bi nemoguće ostati samo na tome.” (op.a.) Tim je riječima ukratko opisan položaj žena ne samo u Engleskoj, već u cijelom svijetu. Sufražetski je pokret stagnirao kada je Velika Britanija ušla u Prvi svjetski rat, a žene su naposljetku dobile pravo glasa 1928. godine.

Što se za to vrijeme događalo na području Jugoslavije, odnosno Hrvatske? Prva sveobuhvatnija studija o djelovanju žena između dva rata objavljena je 1978. godine, a napisala ju je Jovanka Kecman pod nazivom *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918. – 1941.* Ovim djelom ona nam omogućuje uvid u to što se događalo na našem području. Prva ženska organizacija u Hrvatskoj, ali i južnoslavenskim zemljama uopće bio je Gospojinski odbor za održavanje pjestovališta osnovan 1855. godine u Zagrebu.¹⁰ Svrha te organizacije je bila socijalna, kao što je bila svrha i svih drugih osnovanih organizacija kako u Hrvatskoj, tako i na području Jugoslavije. Jovanka Kecman kaže da se može reći da je postojala svojevrsna inicijativa za žensku zaštitu, ali da je ona ostala u domeni socijalnog rada.¹¹ Važno je naglasiti da su to sve bila građanska ženska društva, gdje su se žene većinom okupljale u salonima pa se njihova nastojanja u pogledu promjena opisuju kao građanski feminizam. Među najistaknutijim građanskim ženskim organizacijama bili su Jugoslavenski ženski savez i Alijansa ženskih pokreta. Lydia Sklevicky navodi kako su ta građanska društva Prvi svjetski rat dočekale na uznapredovalom stupnju organizacije brinući se za druge, njegujući i čuvajući nacionalni identitet.¹²

S druge strane, žene radničke klase, koje su radile u teškim uvjetima i nisu imale nikakva prava, počele su se masovno uključivati u sindikalne i partijske organizacije nakon obnove radničkog pokreta. Tako se u okviru radničkog pokreta, nalazi i žensko pitanje, koje je

¹⁰ J. KECMAN, 1978, str. 6.

¹¹ Ibid, str. 10.

¹² L. SKLEVICKY, 2020, str. 194.

prema marksističko – lenjinističkoj ideologiji trebalo biti riješeno revolucionarnom smjenom vlasti, a to je interes društva u cjelini.¹³ Isto tako je važno napomenuti da unutar radničkog pokreta ne postoje autonomne ženske organizacije kao što su to bile građanske. Tako je 1919. godine kada je stvorena Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), održana i Konferencija žena socijalista (komunista) gdje su ujedinjeni svi ženski socijalistički pokreti u jedinstveni ženski socijalistički pokret Jugoslavije.¹⁴ Zanimljivo je istaknuti da su upravo ženski kadrovi osiguravali nastavak partijskog djelovanja kada je 1940. godine jugoslavenska vlada zatvorila na tisuće komunista.¹⁵ Slomom Kraljevine Jugoslavije građanske su feminističke organizacije izgubile mogućnost rada, a rat je označio njihov kraj. Aktivistice ženskog proleterskog pokreta nisu pokleknule pred opasnostima koje je donio rat, već su, kako to navodi Lydia Sklevicky, postale jedine baštinice složenog razvoja ženskih pokreta Kraljevine koja je slomljena.¹⁶ Tada na scenu dolazi Antifašistički front žena.

3. STANJE PRIJE 1945. GODINE – POVIJEST JEDNE BORBE

3.1. Antifašistički front žena Hrvatske

Sve što će biti navedeno o Antifašističkom frontu žena, u daljnjem tekstu AFŽ, i što je pomoglo rasvijetliti povijest jedne takve masovne organizacije, nalazi se u fragmentima razbacanim po različitim znanstvenim disciplinama, i gdje je zato potreban interdisciplinarni pristup kako bi se dobila cjelovita slika organizacije. Najzaslužnija osoba, koja je nastojala prikazati povijest AFŽ-a od osnutka do ukidanja, i prodrijeti u samu srž te organizacije, bila je Lydia Sklevicky. Ona je prva u Hrvatskoj počela istraživati socijalnu povijest žena i

¹³ Ibid, str. 233.

¹⁴ Ibid, str. 33.

¹⁵ Ibid, str. 37.

¹⁶ Ibid, str. 37.

njihovu emancipaciju, a za potrebe diplomskog i doktorskog rada služila se arhivskom građom AFŽ-a pohranjenom u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, danas Hrvatski institut za povijest. Sklevicky je uz pomoć dvadeset i dvije arhivske kutije nastojala objasniti djelovanje žena prije, za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata, ali ju je u tome spriječila prerana smrt. Međutim, ipak je uspjela ostaviti svoj trag i dati doprinos razumijevanju ove organizacije.

Antifašistička fronta žena nije nastala preko noći. Iako je ona službeno osnovana 1942. godine, organizacije žene stvaraju se i ranije, ponajprije na područjima koja su oslobodili partizani. Još za vrijeme podizanja ustanka i početka partizanskog ratovanja, Komunistička je partija počela naglašavati bitnu ulogu žena u narodnooslobodilačkoj borbi i poticati ih na djelovanje dajući im konkretne zadatke kao npr. da utječu na smanjenje nepismenosti među ženama, uče o revoluciji, pomažu vojsci, itd. Prvi dokument koji se odnosi na početke organiziranog djelovanja žena u Hrvatskoj je „Rezolucija sa skupštine žena drvarske doline od 21. kolovoza 1941.”¹⁷ u kojoj one pozivaju na pomoć partizanima na fronti. Sve žene koje su sudjelovale na konferenciji, kasnije su postale organizatorice ženskog djelovanja u svojim krajevima. S obzirom da je Komunistička partija Hrvatske uvidjela da se velik broj žena još ipak nije aktivirao, 6. prosinca 1941. godine izdana je Okružnica br. 4 Centralnog komiteta KPH, koja se uzima kao prvi programski dokument AFŽ-a Hrvatske jer konkretizira ciljeve i zadatke organizacije. U Okružnici stoji : „U cilju aktivizacije i povezivanja širokih slojeva žena i njihovog uvlačenja u narodnooslobodilačku borbu osniva se antifašistička fronta žena, koja treba da obuhvati žene svih slojeva bez obzira na njihovu političku, nacionalnu i vjersku pripadnost. Antifašistička fronta žena ulazi u sastav Narodno – oslobodilačke fronte.”¹⁸ U jeku daljnje borbe, i dalje se osnivaju antifašističke ženske

¹⁷ L. SKLEVICKY, 1984, str. 90.

¹⁸ Ibid, str. 90.

organizacije, sad više no ikad. Budući da se je taj proces organiziranja žena unutar antifašističkog pokreta odvijao na području cijele Jugoslavije, krajem 1942. godine došlo je do organiziranja Prve zemaljske konferencije AFŽ–a Jugoslavije u Bosanskom Petrovcu od 6. do 8. prosinca. Na toj je konferenciji, na kojoj je sudjelovalo 166 delegatkinja, službeno utemeljena Antifašistička fronta žena Jugoslavije, čiji je sastavni član i AFŽ Hrvatske. Konferenciju je pozdravio i Josip Broz Tito, a u svom je govoru izrazio podršku i pohvalu ženama te istaknuo : „Žene se bore danas rame uz rame sa muškarcima za slobodu naroda Jugoslavije, protiv zvjerskih okupatorskih osvajača i protiv njihovih domaćih slugu (...) One se bore za nezavisnost svojih naroda, a to je sastavni dio velike borbe za njihovu ravnopravnost, koju su našim ženama, u granicama Jugoslavije, osporavali, ne dajući im ni pravo glasa, ni pravo odlučivanja po pitanjima društvenog života. U ovoj borbi one se bore danas za ravnopravnost žena.”¹⁹ Na kraju rada konferencije donesena je Rezolucija u kojoj stoji : „U toku oslobodilačkog rata dogodio se krupan, istorijski preokret. Stupajući aktivno u borbu za oslobođenje svoga naroda žene istovremeno dobivaju i potpunu ravnopravnost s muškarcem. U redovima narodnooslobodilačke vojske i na oslobođenoj teritoriji, žene su stekle potpunu ravnopravnost u vojsci, one zauzimaju sve političke i vojne funkcije prema zaslugi i sposobnosti; na oslobođenoj teritoriji dobile su pravo biranja i pravo da budu izabrane, te su postale članovi narodno – oslobodilačkih odbora i Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije.”²⁰ Ova Rezolucija se navodi kako bi se ukazalo na to da nije sve bilo tako crno na bijelo. Naime, istina je da je ženama dano aktivno i pasivno biračko pravo, ali samo prilikom izbora za narodnooslobodilačke odbore kao nove organe vlasti, a to su im pravo potvrdili i Fočanski propisi 1942. godine.²¹ No, sve su žene politički izjednačene

¹⁹ A. JUSIĆ, “Ja mislim, drugarice...” AFŽ Arhiv - <https://afzarhiv.org/items/show/481> (posjećeno 16.02.2021.)

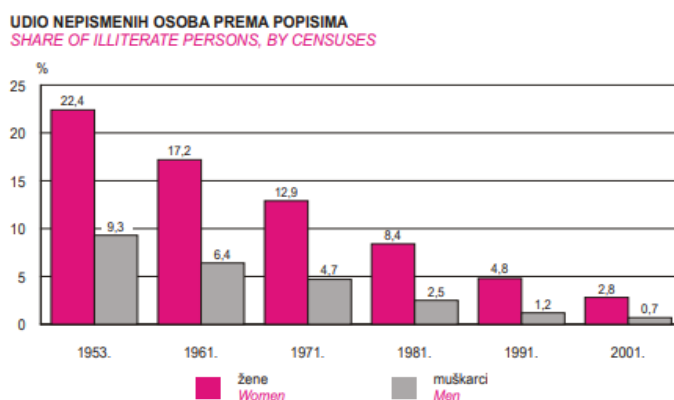
²⁰ Ibid, str. 92.

²¹ Fočanski propisi su prvi pravni propisi socijalističke Jugoslavije, nastali u periodu NOB – a, kada je Foča bila centar šire partizanske slobodne teritorije. Ti su propisi između ostalog potvrdili i biračko pravo ženama.

s muškarcima tek 1945. godine kada su dobile pravo glasa u svim područjima. Međutim tvrditi da su žene dobile potpunu ravnopravnost u vojsci, jednostavno nije točno, budući da postoji više iskaza žena o diskriminaciji unutar vojske. Tako se navodi da su se žene borile u neravnopravnim uvjetima, neke čak obučene u suknje, da nisu imale adekvatno oružje, te da su ismijavane od strane muških suboraca. Diskriminaciji u prilog ide i brojčano stanje. Tako je u Trnovcu, gdje je formirana Prva ženska partizanska četa, od 700 žena koje su došle, u četvrtinu njih tek 74 i to većinom mlade žene u rasponu od 15 do 25 godina. Nadalje, od oko 100 000 žena koje su aktivno sudjelovale u vojsci, svega je 2 000 postalo časnicama. S obzirom na postojanje ovakvih kontradiktornih tvrdnji, cilj je ovog rada između ostalog ukazivati i na nelogičnosti po pitanju ženske (ne)ravnopravnosti.

Što se AFŽ Hrvatske tiče, valja naglasiti da je ta organizacija dobila svoj konačni organizacijski oblik na Prvoj konferenciji AFŽ Hrvatske održanoj od 11. do 13. lipnja 1943. godine u Otočcu. Izabran je Glavni odbor čija je predsjednica postala Maca Gržetić. Glavnom su odboru bili podčinjeni mjesni, seoski, gradski, kotarski, okružni i oblasni odbori AFŽ-a. Zadatke AFŽ-a navodi već i spomenuta Okružnica br. 4 CK KPH, a razrađeni su na konferenciji u Bosanskom Petrovcu 1942. godine. U prvom su planu zadaci bili usmjereni na pomaganje vojsci i NOP-u, u vidu prikupljanja hrane, lijekova, odjeće, obuće, zbrinjavanju djece, staraca. Nadalje, *afežejke* su organizirale analfabetske tečajeve kako bi poraslo opće obrazovanje, na koje se nadovezivalo i ono političko (učenje o ciljevima NOB-a i narodnooslobodilačkim odborima). U to je vrijeme, ali i kasnije, ženski dio populacije bio nepismeniji (slika 1), a na to je utjecalo više čimbenika među kojima rana udaja ženske djece, davanje prednosti muškoj djeci u obrazovanju, ženska vezanost uz kuću, itd. Zasluga je AFŽ-a što su i nepismene majke počele učiti uz svoju djecu, iako su pri tome nailazile i na ismijavanje. Tečajevi su bili promovirani i poticani parolama kao npr. : „Smrt nepismenosti –

prosvjeta je oružje protiv neprijatelja.”²² O padu nepismenosti nam svjedoče i podaci dostupni na stranicama Državnog zavoda za statistiku, koji su napravljeni na temelju popisa stanovništva. Iz grafa je vidljivo da se je udio nepismenih žena i muškaraca značajno smanjivao kroz godine. Međutim ovaj graf nam također ukazuje na činjenicu da su žene u većem postotku bile nepismenije od muškog dijela stanovništva. (Slika 1)

Slika 1. Udio nepismenih osoba prema popisima od 1953. – 2001. (preuzeto sa <https://www.dzs.hr>)

Što su ti tečajevi i kursevi značili ženama, iščitavamo iz jednog teksta *Žene u borbi* : „A Milka, mlada radnica iz Omiša, uskliknula je na završetku obrazovnog kursa : Mislila sam da nije potrebno znati ništa o Šekspiru, a sada bih ga čitala svaki dan! Bez povijesti se uopće ne može, a tek bez matematike!”²³ Kao i danas, i onda je tisak imao velik utjecaj, stoga ne čudi da je AFŽ Hrvatske imao svoje glasilo *Žena u borbi*, dok je AFŽ Jugoslavije izdavao *Ženu danas*.

3.1.1. Žena u borbi

List *Žena u borbi* je prvotno počeo izlaziti na oslobođenom ličkom području u ožujku 1942. godine i to je bio prvi ženski list, a izdavao ga je Okružni odbor AFŽ–a za Liku. 1943.

²² L. SKLEVICKY, 2020, str. 123.

²³ L. SKLEVICKY, 1996, str. 30.

godine, taj je naziv počelo koristiti centralno glasilo AFŽ Hrvatske, a ovaj u Lici mijenja naziv u *Lička žena u borbi*. Zadaća je glasila bila povezivanje žena i njihova međusobna komunikacija, te poticanje žena na pisanje. Radi boljeg razumijevanja položaja i okolnosti u kojima su se tada nalazile žene, u radu su analizirani brojevi od godine 1945. do 1957. dostupni u Znanstvenoj knjižnici Zadar. List je izlazio jednom mjesečno, međutim svi brojevi nisu dostupni u knjižnici, ali su ipak dostatni za stvaranje kvalitetnog uvida. Isto tako, s obzirom da nedostaje pisane literature po pitanju položaja žena tada, kroz rad su korišteni tekstovi iz lista kako bi potvrdili ili negirali određenu tvrdnju.

Naslovna strana prvog broja štampana je u šumi Javornici kraj Drežnice u Gorskom Kotaru, a izradio ju je slikar partizan Franjo Mraz. Slika prikazuje ženu s djetetom i puškom u ruci, a na taj je način Mraz prikazao simbol sudjelovanja žene u borbi. I brojevi koji su uslijedili također su prikazivali žene u njihovim novim ulogama, npr. za govornicom, u demonstracijama, za strojevima u tvornicama, a nakon završetka rata, pogotovo u ulogama obnoviteljica ratom razrušene zemlje (nema sumnje da će u ovom radu i nastojanju žene stati rame uz rame s muškarcima i svu svoju snagu upotrijebiti za sveti cilj mira : obnovu i izgradnju nove, slobodne Jugoslavije).²⁴ Nadalje, brojevi su donosili članke o Lenjinu, Crvenoj armiji, o radu najviših organa vlasti (AVNOJ, ZAVNOH), prenosili su referate sa Kongresa, govore Vladimira Nazora i Josipa Broza Tita, a poseban naglasak je stavljan na SSSR, točnije na sovjetske žene, koje su bile uzor herojstva jer su svoju slobodu postigle sudjelujući u revoluciji. Dakle, SSSR je kao prva zemlja socijalizma bio model koji je trebalo slijediti. Sve do Rezolucije Informbiroa.

²⁴ „Učestvujmo u obnovi domovine”, *Žena u borbi*, god. II, br. 14-15, 1945, str. 16-17.

Slika 2. Naslovna stranica prvog broja lista *Žena u borbi*

(preuzeto sa <https://www.google.com/search?q=žena+u+borbi&client=opera&hl=hr&source>)

Glasilo je uvijek išlo ukorak događanjima u Jugoslaviji/Hrvatskoj. Nakon rata, točnije 1945. i 1946., brojevi su se najviše bazirali na pozive za masovno sudjelovanje na izborima, pogotovo nakon što su žene ostvarile pravo glasa, o tome više u idućem poglavlju, te na obnovu zemlje. Od 1947. do 1951. godine, u fokusu je ispunjenje petogodišnjeg plana, pa su se tako počeli češće objavljivati tekstovi o ženama koje rade u raznim područjima industrije i promovirati parola *isti rad, jednaka plaća*. Tekst iz 1948. godine donosi : „Da je netko prije minolog rata vidio u našoj zemlji ženu – vlakovođu, ženu – zidara ili ženu kako radi s aparatom za električno svarivanje, za tokarskom klupom, u separaciji ugljena i na drugim isključivo muškim poslovima, sigurno bi je začuđeno gledao i ne bi vjerovao da je to moguće. Zapravo to i nije bilo moguće, jer u staroj Jugoslaviji kapitalistički sistem nije dopuštao ženi da uđe u takva zvanja. Žena nije bila ravnopravna ni u političkom, ni u ekonomskom životu, pa ne samo što nije imala pristup u sve grane privrede nego je za jednak rad bila slabije

plaćena od muškarca.”²⁵ Također, tekstovi prenose žensko viđenje rada u tvornici : „(...) Htjelo mi se ići u tvornicu, sve mislim i raspitkujem kako je tamo, pa da li bi i moj život postao ljepši. Tako, da ne bude samo tegli iz dana u dan, nego napredovanje, naučila sam da kažem – perspektiva. I odoh ja. Počela sam kao nekvalificirana radnica. Nije bilo takvog posla koji bi meni bio pretežak (...) Prošla sam sav posao u tvornici i evo me sad sam vođa smjene, imam 14 drugarica u smjeni. Vodim nadzor nad kvalitetom. Što da vam kažem? Meni je u tvornici krasno. Osjećam da mi je to pravi dom!”²⁶ Nakon Rezolucije IB – a²⁷, Sovjetski Savez prestaje biti uzor, a zamjetno je da časopis nakon tog razdoblja prestaje biti isključivo borben i udarnički, te se pažnja u tekstovima sve više počinje pridavati djeci i prosvjeti. Od 1952. godine sve se više stranica posvećuje modi, umjetnosti, brizi o djeci, a svaki broj donosi određeni književni prilog. S obzirom da je 1953. godine AFŽ Hrvatske službeno prestao postojati, odnosno preimenovan je u Savez ženskih društava NR Hrvatske, uslijedile su i promjene lista koje su naposljetku dovele do toga da je 1957. godine list *Žena u borbi* preimenovan u *Žena*, dakle izostala je ideološka oznaka, a sve u svrhu reorganizacije lista te proširenja tematike i opsega.

3.1.2. Druga strana medalje

²⁵ R. SENJKOVIĆ, 2018, str. 178.

²⁶ „Žene u izgradnji socijalizma“, *Žena u borbi*, god. IX, br. 3, 1951, str. 16.

²⁷ Informbiro (skraćeno od Informacijski biro komunističkih i radničkih partija – IB; nazivan i Kominform), savjetodavno i koordinacijsko tijelo devet komunističkih i radničkih partija (SSSR-a, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunjske, Bugarske, Jugoslavije, Italije i Francuske), osnovano potkraj rujna 1947. u Varšavi. Od 1948. SSSR se koristio Informbiroom u sukobu s državno-partijskim vodstvom Jugoslavije, nakon političkog razlaza J. Broza s J. V. Staljinom. Na drugome zasjedanju u Bukureštu, 28. VI. 1948., donesena je rezolucija *O stanju u KP Jugoslavije*, u kojoj je odbijanje jugoslavenskog vodstva da se podredi sovjetskoj politici označeno kao izdajničko i protusovjetsko. Citiranje : Informbiro. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 30. 8. 2021. - <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=27415>

Antifašistička fronta žena bila je najmasovnija organizacija osnovana na području Jugoslavije. U nju su se uključivale tisuće i tisuće žena, od gradskih do seoskih, od pismenih do nepismenih. Kao takva, predstavljala je jedan siguran oslonac Narodnoj fronti i Komunističkoj partiji, dok je s druge strane pružala jugoslavenskim ženama mogućnost djelovanja. Obzirom da je AFŽ kao organizacija žena jačala i dobivala na važnosti (već je 1944. godine cijela Hrvatska prožeta mrežom mjesnih, gradskih, kotarskih, oblasnih i okružnih odbora), Partija je to vidjela kao prijetnju, jer je postojala mogućnost da organizacija preraste u organizirani pokret, i više ne bi mogla biti pod tolikom kontrolom KP-a, pa je izvršena reorganizacija. Godine 1944., dakle tek dvije godine nakon službenog osnutka u Bosanskom Petrovcu, CK KPJ uputio je CK KPH pismo o greškama koje su partijske organizacije dopustile da se dogode u radu AFŽ-a, a koje mogu biti pogubne za njihov cilj, odnosno narodnooslobodilački pokret kao takav.²⁸ Stoga su sve partijske organizacije dobile zadatak da te greške uklone, pogotovo one koje su išle u smjeru razvoja „čak i izvjesnih feminističkih tendencija.”²⁹ Naime, pitanje ravnopravnosti žena bilo je za njih riješeno onog dana kada su žene pristupile narodnooslobodilačkoj borbi. Takvo mišljenje bilo je proklamirano i u glasilu *Žena u borbi* : „Žena je ušla u Narodno – oslobodilačku borbu zajedno sa svojim drugom i braćom imajući na umu jedan jedini cilj : uništiti okupatora i njegove sluge u našoj zemlji i stvoriti ljepšu i sretniju budućnost čitavom narodu. Žena je ušla u borbu ne tražeći za sebe ravnopravnost, ali ušavši u borbu, primivši na sebe sve dužnosti, ona je ujedno dobila i sva prava. Postala je ravnopravna (...)”³⁰ Dakle, ravnopravnost je bila usputna. Takvo stanje uma vladalo je i u drugim listovima, pa tako npr. u *Dalmatinci u borbi*, koju izdaje Oblasni odbor Antifašističkog fronta žena Dalmacije piše : „(...) tekovine koje je žena izvojevala veliki su uspjeh i velika sreća za nju. Baš taj uspjeh dokazuje koliko su pravo

²⁸ L. SKLEVICKY, 1984, str. 95.

²⁹ Ibid, str. 95.

³⁰ „Učestvujmo u obnovi domovine“, *Žena u borbi*, god. II, br. 14-15, 1945, str. 16-17.

imali oni, koji su govorili da žena može izvojevati svoja prava samo onda, ako se ne bude odvajala u posebne *ženske pokrete*. U zajednici s cijelim narodom žena je izvojevala velike pobjede i u toj čvrstoj zajednici žena nastavlja borbu.”³¹

No, jesi li žene stvarno bile ravnopravne? Analizirajući arhivske spise AFŽ–a Hrvatske, L. Sklevicky je naišla na više dokumenata u kojima su žene izvještavale o nepravdama koje su doživljavale, ponajprije od strane muških kolega u npr. Narodnooslobodilačkim odborima. Takvi se tekstovi nisu mogli naći ni u jednom glasilu. Iz dokumenata se može iščitati kako žene nisu bile pozivane na sastanke, kad bi i došle govorilo im se da im ovdje nije mjesto jer politika nije za žene, da su preosjetljive za politiku, itd. Nisu se imale kome požaliti, osim naravno samoj organizaciji, pa se tako iz jednog pisma upućenog Okružnom odboru AFŽ–a za Srednju Dalmaciju doznaje realno stanje : „Odnos između A.F.Ž.–a i Kotarskog N.O.O. bio je zategnut u posljednje vrijeme. Drug Kruno Ivandić član Kot. N.O.O. nije dozvolio nama pristup u prostoriju NOO te nas je jednom nedrugarski izjurio iz sobe i kaže nam da mi nemamo zašto dolaziti i da će poći daleko samo da nije u blizini A.F.Ž.–a (...) Grubo smo udaljene iz prostorija NOO–a u koje svaki ulazi u svako doba.”³² Još jedan primjer odupiranja sudjelovanju žena u javnom životu dao je i Vladko Maček, koji je u intervjuu danom 1938. godine, a koji je prenesen u glasilu *Žena u borbi* 1944. izjavio : „Tko bi se na primjer brinuo za moju kuću i djecu, kada bi se moja gospođa počela baviti politikom. Kuća i djeca to je nešto najljepše za ženu, jer žena izvan kućnog ognjišta izgubila bi sve ono što je resi kao ženu (...) Za kuću je žena, a za muškarca politika.”³³ Iz ovoga je jasno vidljivo da je patrijarhalni način razmišljanja još uvijek duboko bio ukorijenjen, i da su žene svojim sudjelovanjem u NOB–u samo zagreble po površini ravnopravnosti.

³¹ „Žene Dalmacije spremaju se za I. kongres naše okružne konferencije”, *Dalmatinka u borbi*, god. II, br. 8, 1944, str. 4.

³² L. SKLEVICKY, 1996, str. 35.

³³ L. SKLEVICKY, 2020, str. 113.

Nakon reorganizacije, AFŽ je u potpunosti bila podređena Narodnooslobodilačkim odborima, i više nije imala previše prostora za jačanje, izgubila se je u općenitosti programa Partije. Međutim, suludo bi bilo osporavati napore *afežejki* koji su uslijedili u poslijeratnim godinama na području napretka položaja žena, što je već navedeno u retcima iznad, ali ipak ostaje pitanje u kojem bi se smjeru organizacija razvila da nije bila samo puki alat u rukama Komunističke partije. Naposljetku je AFŽ ukinuta na Četvrtom kongresu Antifašističke fronte žena (1953. godine) u Beogradu, gdje mijenja naziv u Savez ženskih društava Jugoslavije/Hrvatske i kao takva ulazi u Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije. Renata Jambrešić Kirin piše da je jedno od objašnjenja ukidanja AFŽ-a bilo i to kako će cilj rodne jednakosti biti bolje promoviran kroz partijska tijela koja nisu rodno specifična.³⁴

3.2. Zakonsko ostvarivanje prava glasa

Žene su na području Jugoslavije, a tako i Hrvatske, pravo glasa ostvarile 11. kolovoza 1945. godine. Sada je svaka žena (izuzev onih kojima je to pravo bilo zakonski uskraćeno, kao npr. politički nepodobnima) mogla birati i biti birana. Međutim, kada bismo gledali u retrospektivi, to nije prvi put da su žene Hrvatske ostvarile pravo glasa. Imale su ga još u 19. stoljeću za vrijeme vladavine bana Ivana Mažuranića, kada je on reformirao izborni sustav, pa se tako pravo glasa odnosilo i na žene, doduše samo u okvirima lokalnih izbora za gradska vijeća. No uslijedio je režim Khuena Hedervaryja koji je sve to obustavio i pravo glasa ograničio samo na muškarce i to one imućnije.³⁵ Sve do 1940-ih godina pitanje prava glasa za žene ostalo je u sjeni. Žene sudionice NOB-a su od 1941. godine imale aktivno i pasivno biračko pravo, ali ograničeno na organe narodne vlasti, tj. Narodnooslobodilačke odbore. To su im pravo potvrdili već spomenuti Fočanski propisi 1942. godine, a dvije godine kasnije i *Deklaracija o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske* donesena na

³⁴ R. JAMBREŠIĆ KIRIN, 2008, str. 23.

³⁵ Činjenice – provjera istinitosti - <https://www.cinjenice.eu/clanak.php?id=8> (posjećeno 16.02.2021.)

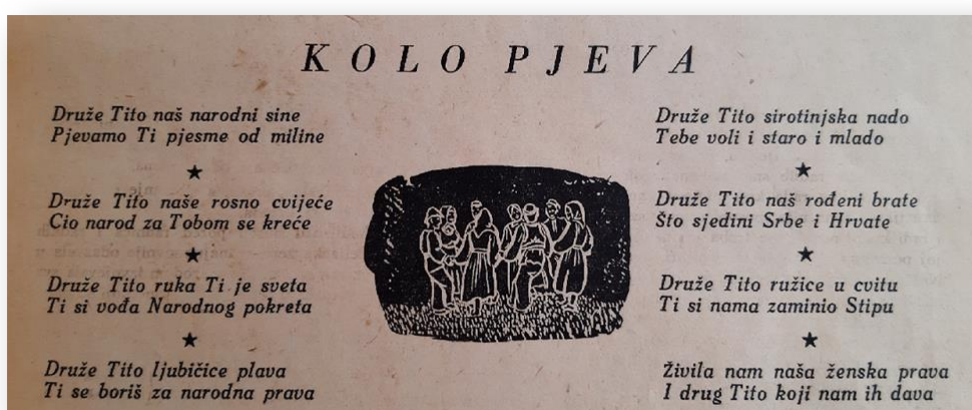
Trećem zasjedanju ZAVNOH-a u svibnju 1944. godine. Deklaracija je potvrdila da žene imaju ista prava kao i muškarci. U potpunosti ravnopravne s muškarcima po pitanju prava glasa postale su tog 11. kolovoza 1945. godine, a što je potvrđeno Ustavom FNRJ od 31. siječnja 1946. godine.

Kakvo je bilo stanje u drugim europskim državama? Skandinavke su pravo glasa ostvarile prije završetka Prvog svjetskog rata, kao i Islandanke. Zatim slijedi Poljska (1918), SSSR (1918), Austrija (1918), Njemačka (1918), Irska (1918), Nizozemska (1919), Luksemburg (1919), Čehoslovačka (1920), Švedska (1921), Velika Britanija (1928), Španjolska (1931), Turska (1934). Francuskinje i Bugarke su to pravo ostvarile prije završetka Drugog svjetskog rata (1944), a nakon završetka ostvarile su ga žene Jugoslavije (1945), Mađarske (1945), Albanije (1945) i Italije (1945). Zadnje su pravo na glas ostvarile žene u Švicarskoj (1971) i Portugalu (1974.)³⁶ Zanimljivo je naglasiti kako sve žene u Švicarskoj nisu ostvarile jedinstveno pravo glasa 1971. godine, jer je zadnji kanton to učinio tek 1990. godine i to zbog prisile Federalnog Vrhovnog suda.

Ubrzo nakon dobivanja glasa, uslijedili su prvi izbori u Hrvatskoj i Jugoslaviji na kojima su smjele sudjelovati žene. Bili su to izbori za Ustavotvornu skupštinu Demokratske Federativne Jugoslavije održani u studenom 1945. godine. Na tim izborima Antifašistička fronta žena imala je veliku ulogu, jer je trebala potaknuti što veći izlazak žena na izbore i naravno „prosvijetliti” žene za koga treba glasati. Agitacija se vršila i preko *Žene u borbi* : „Mi žene bile smo hiljadu godina stvorenja, koja nisu pitali kad se odlučivalo o tome kako će narod živjeti, ali su na naša leđa navaljivali mnogo i mnogo puta terete, koje smo jedva nosile (...) Naše su ruke kuhale, spremale, prale, šile, mele, tkale, prele, kopale i orale, kuću držale, bolesne njegovale, nesretne tješile, ali tek je Tito rekao : Neka te ruke, koje su toliko vrijednog ljudima činile, uzmu i kuglicu i tako postanu ruke ravnopravnog građana. Tek je

³⁶ I. TOMIĆ - KOLUDROVIĆ, 2015, str. 244.

Tito od naših žena stvorio birača i kandidata.”³⁷ *Dalmatinka u borbi* prve izbore opisuje ovako : „11. studenoga se ne će naći nijedna žena koja ne će ići na izbore, jer zna da bi time pomogla svoje neprijatelje, jer zna da bi to značilo rušiti sve što smo krvlju stekli, a to je naša najveća svetinja. 11. studenoga milioni žena pridružiti će svoj glas glasu ogromne većine naroda. 11. studenoga će izaći sve žene Dalmacije na izbore i glasovati : Za Narodni front! Za Tita! Za Republiku!”³⁸ Iz glasila je vidljivo veličanje Josipa Broza Tita po pitanju ženske ravnopravnosti i ostvarivanja prava glasa, tj. ženskih prava uopće. I dok je agitacija išla u smjeru veličanja, stvarnost je bila nešto drugo. Narodni je front bila jedina stranka koja je sudjelovala na izborima, pa kakav su onda zapravo politički izbor imale žene, ali i muškarci?

Slika 3. Pjesma Josipu Brozu Titu (preuzeto iz *Žena u borbi*, 1945, broj 20, str. 5.)

3.3. Zakoni u korist žena

Pravni je položaj žena, prije donošenja Ustava FNRJ 1946. godine, bio doista nezavidan. Naime, u Kraljevini Jugoslaviji vrijedili su zakoni doneseni još u 19. stoljeću pa su oni kao takvi bili odraz ondašnjeg shvaćanja ženskog položaja, a također nisu bili jedinstveni

³⁷ „Druže Tito, mi Ti se kunemo, da sa Tvoga puta ne skrećemo”, *Žena u borbi*, god. III, br. 20, 1945, str. 9.

³⁸ „S Titom na izbore za Ustavotvornu skupštinu!”, *Dalmatinka u borbi*, br. 6, 1945, str. 1.

za čitavo područje Kraljevine. Tako je u Hrvatskoj i Slavoniji na snazi bio Austrijski građanski zakonik iz 1811. godine, dok je na području Zadra vrijedio talijanski Codice civile (regulirao bračno pravo) iz 1865. godine.³⁹ Zakonici dakle nisu bili jedinstveni, ali su gotovo svi na isti način tretirali ženin položaj. Koliko je daleko zakon išao u pogledu nepoštivanja žene, svjedoči nam npr. Austrijski građanski zakonik po kojem je otac imao tzv. *očinsku vlast*, a to su prava koja pripadaju ocu kao glavi porodice. Zbog te vlasti, u slučaju očeve smrti, očinska vlast nije prelazila na majku jer je dakle očinska, pa je tako majka mogla biti samo tutor svome djetetu, ali joj se dodjeljivao sututor (muškarac) kako bi ju kontrolirao.⁴⁰ I u braku i u obitelji žena je bila podložna mužu. Muž je upravljao ženinom imovinom, osim u slučaju ako je ona bila maloljetna, tada je njenom imovinom upravljao njen otac. U slučaju razvoda, djeca su pripadala ocu, osim jako male djece, tj. dječaka mlađih od četiri godine, i djevojčica mlađih od 7 godina. Paradoksalno je da je žena, lišena praktički svih prava, ipak u jednom bila izjednačena s muškarcem, a to je u kaznenopravnom sustavu. Svu banalnost tih zakonika pokazuje nam Srpski građanski zakonik iz 1844. godine po kojem je udana žena stavljena u rang s maloljetnicima, propalicama i osobama ograničene mentalne sposobnosti.⁴¹ Uspostavom socijalističkog poretka, bilo je riješeno i pitanje ravnopravnosti žena (barem je tako smatrala politička elita), a ženska je ravnopravnost na polju rada, politike, obrazovanja i braka ozakonjena Ustavom FNRJ 1946. godine napisanim na tekovinama revolucije. Da proklamirana ravnopravnost ne bi ostala samo mrtvo slovo na papiru, uslijedilo je niz zakona koji su regulirali položaj žene.

³⁹ A. PROKOP, 1969, str. 391.

⁴⁰ Indigo digitalni repozitorij -

[https://repozitorij.dief.eu/a/?pr=iiif.v.a&id=107546&tify={\"pages\":\[48\],\"panX\":0.822,\"panY\":0.611,\"view\": \"scan\", \"zoom\":0.586}](https://repozitorij.dief.eu/a/?pr=iiif.v.a&id=107546&tify={\) (posjećeno 09.02.2021.)

⁴¹ Indigo digitalni repozitorij -

[https://repozitorij.dief.eu/a/?pr=iiif.v.a&id=107546&tify={\"pages\":\[48\],\"panX\":0.822,\"panY\":0.611,\"view\": \"scan\", \"zoom\":0.586}](https://repozitorij.dief.eu/a/?pr=iiif.v.a&id=107546&tify={\) (posjećeno 09.02.2021.)

Prvi takav bio je *Osnovni zakon o braku* od 9. svibnja 1946. godine kojim je reguliran ženin položaj unutar njene obitelji. S obzirom da je bračno pravo Kraljevine Jugoslavije bilo među najkonzervativnijim u Europi, Ana Prokop piše kako je socijalističko porodično pravo učinilo svojevrsan revolucionarni skok i nametnulo svoje stavove još zaostalim patrijarhalnim shvaćanjima.⁴² Ovim je zakonom pitanje braka i bračnih odnosa jedinstveno regulirano na području cijele Jugoslavije, a čl. 3. Zakona izjednačio je muža i ženu u bračnoj zajednici, tj. muž i žena su u braku ravnopravni. Po zakonu je brak uređena zajednica muškarca i žene, a uveden je obvezan građanski brak, čime se je uklonio velik utjecaj koji je crkva imala na bračno pravo, tim više što je sklapanje braka u crkvi imalo značenje samo za područje crkve, ne i za državno područje. Sada je žena u braku mogla zadržati svoje djevojačko prezime, olakšana je rastava, a muž više nije bio vlasnik ženine imovine. Štoviše, sada se je udio svakog bračnog druga u zajedničkoj bračnoj imovini određivao razmjerno njegovom doprinosu toj imovini prema socijalističkom načelu svakome prema njegovom radu.⁴³ Nakon braka, a u sklopu obiteljskih prava, trebalo je regulirati i pitanje odnos prema djeci pa je tako 21. prosinca 1947. godine na snagu stupio *Osnovni zakon o odnosima roditelja i djece*. Njime je uklonjena očinska vlast, a uvedeno je roditeljsko pravo koje jednako pripada kako ocu tako i majci. Ovaj je zakon posebno važan jer je skoro u svim segmentima izjednačio položaj bračne i vanbračne djece (roditelji imaju iste obveze prema djeci rođenoj izvan braka), a u tome je bio čak napredniji od njemačkog, austrijskog i francuskog zakonika.

Socijalistička misao : „ako je određena da bude mati, nije određena da bude jedino mati. Materinstvo jest njezina najveća funkcija, ali pored toga ona može i mora da se

⁴² A. PROKOP, 1969, str. 7.

⁴³ Indigo digitalni repozitorij -

[https://repozitorij.dief.eu/a/?pr=iiif.v.a&id=107546&tify={\"pages\":\[48\],\"panX\":0.822,\"panY\":0.611,\"view\": \"scan\", \"zoom\":0.586}](https://repozitorij.dief.eu/a/?pr=iiif.v.a&id=107546&tify={\) (posjećeno 09.02.2021.)

osposobljava za razna druga zvanja i zanimanja, da se obrazuje, da se razvija, da učestvuje u kulturnim i političkim manifestacijama”⁴⁴ išla je najviše u smjeru ostvarenja žene kao radnice, pa su se sukladno tome nizali zakoni i uredbe koji su štitili prava zaposlene žene tijekom i nakon trudnoće jer osim što pridonosi državi svojim radom, ona u obnovi zemlje sudjeluje i rađanjem djece bez koje država ne može. Tako je *Zakon o socijalnom osiguranju radnika, službenika i njihovih porodica* svojim čl. 27. osiguravao majkama plaćeni rodiljni dopust 6 tjedana prije i poslije poroda (čl. 37. ovog zakona žena je imala pravo otići u mirovinu pet godina prije od muškarca), a *Uredbom o zaštiti trudnih žena i majki – dojilja u radnom odnosu* rodiljni je dopust bio produžen na 90 dana.⁴⁵ *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o državnim službenicima* zabranio je noćni rad majke od 4. mjeseca trudnoće do 8 mjeseci nakon porođaja, a *Uredba o materijalnoj pomoći djeci radnika i službenika* pomagala je u vidu potrebne opreme za novorođenče, novčanim dodatkom djeci i jednokratnim dodatkom za obitelji s više djece.⁴⁶ Trudna žena nije mogla dobiti otkaz, a svako je poduzeće u kojem je radilo više od dvadeset majki trebalo u sklopu imati i jaslice ili dječji vrtić. U glasilu AFŽ–a *Žena u borbi*, nalaze se tekstovi u kojima su žene upozoravale kako poduzeća krše tu odredbu, jednostavno se oglašujući na istu. *Afežejke* su djelovale u interesu zaštite prava radne majke, i na tom su području bile jako aktivne. Zahvaljujući njihovoj inicijativi, u Hrvatskoj su otvarani vrtići, zabavišta i jaslice, a čak su i same aktivistice znale čuvati djecu ili pak pomagati u uređenju dječjih parkova i vrtića. Iako su jaslice i vrtići spašavali zaposlenu majku, svojevrsan udarac zadan je 1951. godine uvođenjem dječjeg doplatka. Naime, sada su se vrtići i jaslice uzdržavali u potpunosti od roditeljskih sredstava, za razliku od ranije kada su

⁴⁴ D. ŽELJKO, 2014, str. 37.

⁴⁵ D. DIJANIĆ, 2014, str. 187.

⁴⁶ Ibid, str. 188.

sredstva dolazila od lokalnih razina vlasti.⁴⁷ Budući da svi roditelji to nisu mogli plaćati, razmjerno tome smanjio se broj dječjih ustanova.

Obzirom da je socijalizam ženu najviše propagirao kroz prizmu radništva i majčinstva, postavlja se pitanje kako je onda zakon gledao na pobačaj. U Kraljevini Jugoslaviji pobačaj je bio zakonom zabranjeno djelo. Krivični zakon FNRJ iz 1951. godine i dalje na pobačaj gleda kao na nezakonito djelo, ali sada žena koja odlučuje pobaciti za to nije mogla biti kažnjena, već samo osoba koja joj u tome pomaže. *Uredba o uvjetima i postupku za dopuštanje pobačaja* iz 1960. godine, imala je najviše edukacijsku svrhu u vidu apeliranja na opasnosti koje pobačaj kao takav donosi, ali je i naglašavala prednost kontracepcije u takvim situacijama. Spomenuta uredba je važna obzirom da se je otad pobačaj mogao vršiti bez posljedica ako bi komisija ustanovila da bi rođenje djeteta pogoršalo životne uvjete trudnice. Nakon toga, 1969. godine na snagu je stupio *Zakon o prekidu trudnoće* koji je Jugoslaviju u Europi svrstao na treće mjesto najliberalnijih država po pitanju pobačaja i seksualnosti.⁴⁸

Iako je smjer razvoja socijalne politike u državi išao prema modernizaciji, što se žena tiče, on je ipak najviše pomogao radnim majkama koje su bile zaposlene u državnim poduzećima ili institucijama jer su samo tako mogle ostvariti ta prava. No, uzme li se u ozbir kontekst tog vremena, unatoč napretku, većina se žena tada još bavila poljoprivredom, što znači da se ovi zakoni koji su se odnosili na zaposlenu majku radnicu, nisu odnosili i na ženu poljoprivrednicu iako se ona po radnim satima nije ništa razlikovala od zaposlene žene.

3.4. Proklamiranje emancipacije

Žensko pitanje kao zasebno u Jugoslaviji jednostavno nije postojalo. Postojao je privid ženskog pitanja, koje je nakon revolucionarne smjene vlasti riješeno, jer je po mišljenju

⁴⁷ Ibid, str. 190.

⁴⁸ D. DIJANIĆ ET ALL., 2004, str. 343.

vladajućih, ono bilo u sklopu klasnog pitanja, odnosno njemu podređeno. Nakon uspostave socijalističkog poretka, trebalo je propagirati poželjnu sliku žene i općenito socijalističkog društva, pa su u tu svrhu korišteni mediji popularne kulture, najviše filmovi, kao što su bili *Slavica*, *Živjeće ovaj narod*, *Plavi 9*, itd. Ovi spomenuti filmovi snimani su po gotovo identičnom modelu, pa stoga ne čudi sličnost koja ih karakterizira.

Film *Živjeće ovaj narod* jedan je od najranijih jugoslavenskih filmova iz 1947. godine. U njemu se jasno ocrta propagiranje novog položaja žene, primarno kroz lik mlade djevojke Jagode koja je neustrašiva, neovisna i emancipirana. Njenoj emancipaciji, kao i ostalih žena, doprinosi i opismenjavanje, na što je također stavljen velik fokus u film. Kroz rad je već spominjano na koje su načine žene sudjelovale u NOP-u, dok je u filmu to najviše izraženo kroz aktiviranje žena u pomoći partizanskoj vojsci (npr. po olujnoj mećavi donose hranu, nose ranjenike na nosilima u kilometrima udaljeno selo). Filmski doživljaj pojačan je pjesmama u čast Titu i Jugoslaviji, a Josip Broz Tito predstavljen kao najveći junak ujedinjenja, koji je između ostalog zaslužan i za žensku novoostvarenu ravnopravnost. Nadalje, žena je prikazana kao hrabra i nesebična, jer ponajprije stavlja potrebe države ispred vlastitih, pa je tako spremna dati svoj život za državu, a to je u filmu prikazano na način da je glavna protagonistica obješena od strane suparničke vojske jer nije htjela odati gdje se nalaze partizani. Članovi su njene obitelji, iako tužni zbog smrti, ipak ponosni i sretni zbog budućnosti, koja donosi jedinstvo Jugoslavije. Ovaj film je samo jedan od primjera socijalističke propagande namijenjen promidžbi ženske emancipacije, a ipak od svih scena koje prikazuju borbu protiv suparničke vojske, niti u jednoj nije prikazana žena u oružanoj borbi, s oružjem u ruci, a zna se da ih je sudjelovalo preko 100 tisuća.

Emancipacija, kao pojam kojim se opisuju razna nastojanja za postizanje npr. političkih prava i ravnopravnosti obespravljenih skupina, u ovom slučaju žena, postignuta je socijalnom revolucijom. Je li onda emancipacija u Jugoslaviji bila ubrzana? Može se reći da

je, s obzirom da je u životima žena, u kratkom vremenskom periodu, došlo do napretka u kvaliteti života. Prvenstveno, ostvarile su pravo glasa 1945. godine, doneseni su razni zakoni u vidu zaštite žena u braku i obitelji, podignuta je razina pismenosti žena kroz sustavno opismenjavanje, poboljšana je zdravstvena i socijalna zaštita, otvarani su vrtići i jaslice, a žene su masovno ulazile u plaćenu radnu snagu. No, sve su te promjene bile u uzročno – posljedičnoj vezi s procesom radikalne modernizacije koje su u kratkom vremenu pokrenuli komunisti dolaskom na vlast. Lydia Sklevicky navodi kako se proces modernizacije nije mogao odviti bez narušavanja patrijarhalne kulture, a njenim su narušavanjem žene dobile mnoge šanse.⁴⁹ Međutim, ravnopravnost koju su stekle žene u svim područjima života, uvedena je „odozgo“, kao postulat komunističke ideologije⁵⁰, a ne kao rezultat borbe za ženska prava, kao što je to bilo u zapadnim zemljama, gdje je ravnopravnost uvedena „odozdo.“ Komunistička partija, koja je s jedne strane imala ulogu oslobodioca žena, s druge strane, imajući nadzor nad cjelokupnim društvom, uspjela te iste žene spriječiti u daljnjem razvoju njihovih prava.⁵¹ Emancipacija je ostala u granicama tradicionalne svijesti, a kako to navodi svjedokinja iz dokumentarnog filma *Borovi i jele*⁵², ravnopravnost je u socijalizmu ipak bila kratkotrajna.

4. RADNA ŽENA – EMANCIPIRANA ŽENA

4.1. Provedba intervjua

Uspostava nove socijalističke države, koja je iznjedrila niz zakona u korist žena, omogućila je ženama masovan izlazak na tržište rada. Obzirom da je literatura koja se bavi

⁴⁹ L. SKLEVICKY, 2020, str. 271.

⁵⁰ I. TOMIĆ – KOLUDROVIĆ, 2015, str. 246.

⁵¹ R. JAMBREŠIĆ KIRIN, 2008, str. 23.

⁵² Dokumentarni film (2002.) koji s feminističkim motrištem izlaže portrete odabranih žena koje svjedoče o svom životu u socijalizmu, povezujući osobno i političko, privatno i javno.

pitanjem ženskih radnica oskudna ili nedovoljno dostupna, za svrhu ovog rada provedeni su i razgovori s pet radnica koje su radile u tekstilnoj industriji u gradu Zadru, točnije u Tekstilnom Kombinat u „Boris Kidrič“, danas poznatijem po nazivu Tekstilna industrija Zadar (TIZ). Razgovori su provedeni sa ženama koje su se u Kombinat u zaposlile 1970-ih i 1980-ih godina. Dvije radnice su 1951. godište, dvije 1954., a jedna je radnica rođena 1957. godine. Četiri su sugovornice udane i imaju djecu, dok jedna nije udana i nema djece, ali se za vrijeme dok je radila u Kombinat u, brinula o majci koja je živjela s njom. Radnice koje su pristale na razgovor, bile su vrlo susretljive i spremne pomoći. Razgovori su obično trajali po 30-ak minuta, ovisno o tome koliko su sugovornice detaljno odgovarale na postavljena pitanja. Jedan od problema s kojima su se same radnice susretale je vremenski period koji je prošao od vremena njihovog zaposlenja pa su se nekih informacija teže prisjećale. Ovdje treba napomenuti i velik broj žena koje su odbile podijeliti svoja iskustva, najčešće s pitanjem a kud baš mene? i s tvrdnjom da je to bilo davno i da se ne sjećaju.

Cilj razgovora bio je pobliže se upoznati sa tadašnjom situacijom, saznati pojedinačna iskustva radnica, kroz razgovor s radnicama steći potrebne informacije korisne za rad i uvidjeti važnost usmene povijesti. Tema razgovora može se grubo podijeliti na radna i obiteljska pitanja, a metoda rada je kvalitativni, polustrukturirani intervju. Obzirom da su pitanja podijeljena na radna i obiteljska, i nastavak rada je strukturiran na taj način.

Prije provedbe razgovora, pretpostavka je bila da su radnice (ne samo ispitane radnice, nego većina radnica Kombinata) imale većinom osnovnoškolsko obrazovanje, da su odrasle u tradicionalnim obiteljima, da na poslu nisu napredovale na veće rukovodeće funkcije, da plaće ženskih i muških radnika u tvornici nisu bile iste, te da su to većinom žene koje imaju djecu i obitelj. Razgovor se sastoji od 21 pitanja, s pet jednostavnih u kojima su odgovori da/ne i 16 složenih. Na pitanje je li vam posao u tvornici bio prvo zaposlenje 4/5 ispitanih odgovorilo je potvrdno. Dvije su ispitanice bile prve žene u obitelji koje su se zaposlile, dok tri nisu. Samo

je jedna radnica odgovorila da nije bila zadovoljna plaćom u tvornici. Tri su radnice odgovorile da su se u tvornici poštivala prava radnica, a svih pet ih se složilo da im je posao bio bitan. Složenija pitanja nalaze se u nastavku rada, obzirom da se je njima htjelo potvrditi ili opovrgnuti iznesene teze, ili jednostavno kroz odgovor radnica prikazati tadašnje stanje.

4.2. Zaposlenje

Prije Ustava 1946. godine, koji je ženama formalno potvrdio ravnopravnost s muškarcima, ženin je položaj na polju rada bio uistinu degradiran. Zakonodavstvo Kraljevine Jugoslavije nije jednako cijnilo muški i ženski rad, pa su tako žene za isti rad dobivale manju plaću, bile su zakinite u napredovanju, a takvom stanju išao je u prilog zakonski propis iz 1939. godine, kojim se je udatim službenicama snizila plaća za 30 do 50 posto. Tako su npr. učiteljice koje su se udale za muškarca koji nije bio učitelj morale napustiti posao, a ukoliko su se udale za učitelja i ostale u službi, dobivale su 50 posto manje plaće. Nakon revolucije i uspostave socijalističkog poretka, u jugoslavenskoj/hrvatskoj široj javnosti smatralo se da je pitanje ženske emancipacije u području rada riješeno. Je li to uistinu bilo tako?

Poslijeratna potreba za obnovom zemlje i realizacija petogodišnjeg plana, koji je između ostalog bio fokusiran na razvoj industrije, a u uvjetima nedostatka radne snage, doveli su do masovnog zapošljavanja žena, pogotovo onih seoskih koje su došle raditi u grad. I ovdje je glasilo *Žena u borbi* odigralo značajnu ulogu, promovirajući i pozivajući žene na rad. U tim je poslijeratnim godinama skoro svaka naslovna strana lista prikazivala žene radnice na njihovim radnim mjestima u tvornicama.

Slika 4. Muškarci i žene u radu na obnovi nekadašnje tvornice SAPRI, budućeg Tekstil. kombinata Boris Kidrič

(preuzeto iz „Tekstilni kombinat Boris Kidrič“, Narodni list, Zadar, 1975, str. 5.)

Pogotovo su bile hvaljene udarnice, kojima su se posvećivale posebne stranice. Udarnik je bio naziv za visoko produktivnog radnika, točnije udarništvom se je nastojalo postići gospodarske učinke. Ono je bilo regulirano i to *Pravilnikom o načinu i uslovima za proglašavanje udarnika u poduzećima i ustanovama*. Udarnikom je postajala osoba koja je u razdoblju od tri mjeseca premašivala zadanu normu za najmanje 20 posto.⁵³ Dakle, ova je kategorija bila jedna od mjera poticanja produktivnog rada, tim više što je osoba koja je bila proglašena udarnikom, tj. udarnicom, dobivala razne privilegije u trajanju od tri mjeseca, koje su uključivale dodatne namirnice, odjeću i obuću, te prednost u zdravstvenim ustanovama. U biti, udarništvo je bilo dodatan namet vladajućih, jer osim što se je radno vrijeme nastojalo u potpunosti iskoristiti, nametala se je i kompetitivnost među radnicima, koja ih je dodatno opterećivala. Uvođenjem samoupravljanja, udarništvo je počelo postupno slabiti, a zatim je i nestalo.

⁵³ T. ANIĆ, 2012, str. 43.

Žene su, usprkos svemu, ipak bile sretnе što su ostvarile mogućnost da sebe i svoj rad učine vidljivim, stoga ne čude tekstovi iz glasila *Žena u borbi*, u kojima one izražavaju zahvalnost zbog mogućnosti rada i većinom govore kako im ništa nije teško raditi. No, iako se socijalistički poredak hvalio povećanjem broja žena u privredi, taj se je udio ipak smanjio. (Slika 5) Nakon Rezolucije Informbiroa, SSSR prestaje biti model oponašanja, pa se tako odustaje od većine planova koji su masovno uključivali žene u procese proizvodnje, pogotovo jer kvaliteta dobiva prednost pred kvantitetom. Nadalje, uvođenjem samoupravljanja, došlo je do otpuštanja velikog broja nekvalificiranih radnica jer su poduzeća smatrala da im one donose samo gubitke, a obzirom da je došlo do upotrebe novih tehnologija u proizvodnji, tražile su se određene kvalifikacije za što je bilo potrebno obrazovanje. Slika 6. svjedoči o istinitosti ovih navoda. Naime, među arhivskom je građom pronađen dokument u kojem se jasno vidi statistika otpuštenih radnika, među kojima je dakako najviše nekvalificiranih. Niži je stupanj obrazovanja žena, kako to navodi D. Dijanić, bio razlogom što su žene ostajale na težim radnim mjestima, za koja su bila dovoljna niže kvalifikacije, ali su slijedom toga i plaće bile manje.⁵⁴

Godina	Ukupno žena	Zaposlene žene	%	Ukupno muškaraca	Zaposleni muškarci	%
1948.	1,997.880	1,244.245	62,27	1,758.927	1,230.426	69,95
1953.	2,066.380	747.233	36,16	1.852.437	1,281.435	69,17
1961.	2,173.498	834.304	38,38	1,986.196	1,323.114	66,61
1971.	1,795.648	776.959	43,26	1,628.084	1,238.959	76,09
1981.	1,904.061	779.713	40,95	1,733.708	1,112.028	64,14
1991.	2,013.952	775.786	38,52	1,844.134	1,035.298	56,14

Slika 5. Broj zaposlenih žena i muškaraca po godinama popisa stanovništva u RH

(preuzeto iz D. Dijanić et al., 2004, str. 349.)

⁵⁴ D. DIJANIĆ, 2014, str. 142.

OPIS	BROJ	%
Nekvalificirani	104	68,9
Polukvalificirani	20	13,2
Kvalificirani	16	10,6
Niža stručna sprema	3	2
Srednja stručna sprema	5	3,3
Visoka stručna sprema	3	2

Slika 6. Otpušteni radnici Kombinata „Boris Kidrič“ 1964. godine

(Državni arhiv u Zadru, časopis Tekstilac, brojevi 1-7, kutija 172, pronađeno među materijalima za pripremu trećeg broja od 10.03.1965. godine, nije objavljeno u tom broju)

4.3. Tekstilna industrija

Žene su se tada zapošljavale u onim zanimanjima koja su smatrana pretežito ženskim zanimanjima, a izučavala su se u školama kao što su medicinska, učiteljska, tekstilna, trgovačka, ekonomska ili odgajateljska. Ove navode potvrđuje i D. Dijanić, koja prema popisu stanovništva iz 1961. godine, iznosi podatke kako je najviše djevojaka u dobi od 19. godina bilo upravo u navedenim školama, dok su u npr. elektrotehničkim, građevinskim i inim školama „primjerenijim” za muški spol, bile zastupljene u niskim postotcima što ženama nije išlo u prilog na tržištu rada jer su automatski smještene u niže sektore gospodarstva i društva.⁵⁵ Obzirom na već opisane procese promjena koji su se događali u poslijeratnoj Jugoslaviji, pogotovo u brzorazvijajućoj industriji, ne čudi podatak da je najviše žena bilo zaposleno u tom sektoru, točnije u tekstilnoj industriji koja je bila jedan od ključnih nositelja jugoslavenske industrije. Tekstilna je industrija osamdesetih godina Jugoslaviji donijela prosperitet i smjestila ju među veće proizvođače tekstila na svjetskoj ljestvici. Ivana Biočina

⁵⁵ D. DIJANIĆ ET ALL., 2004, str. 320.

navodi kako su tada najvažniji tekstilni proizvodi bili pamučne i vunene tkanine, čarape, jutene tkanine, kudeljne tkanine, šeširi, prediva te tkanine od umjetne svile.⁵⁶

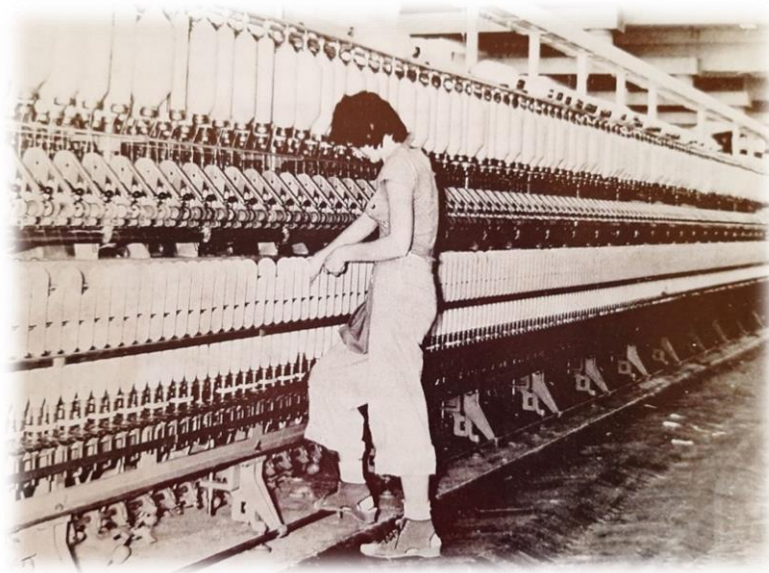
Gledajući područje cijele Jugoslavije, najviše zaposlenih u tekstilnoj industriji bilo je u Hrvatskoj (24 posto), kao i najviše zaposlenih žena (70 posto). Veća zastupljenost žena u tekstilnoj industriji ne čudi, posebice ako uzmemo u obzir da su žene smatrane zamjenom za mušku radnu snagu, koja se je nalazila u drugim sektorima te da je rad u tektilu bio iznimno zahtjevan, podrazumijevao je preciznost, a nerijetko je bio i monoton. Isto tako, žene su zbog više faktora, između ostalog obitelji i činjenice da im je rad izvan kuće omogućio određenu razinu emancipacije, bile spremne podnijeti sve samo da bi zadržale posao.

4.4. Tekstilna industrija Zadar

Kao što i sam naslov ovog diplomskog rada govori, fokus istraživanja područja uspjeha žena, konkretnije njihovo zaposlenje, stavljen je većinom na grad Zadar, točnije tekstilni kombinat Boris Kidrič. Tekstilni kombinat Boris Kidrič nastao je na temeljima nekadašnje tvornice za proizvodnju ribarskog konca i ribarskih mreža SAPRI, izgrađene 1927. godine, ali uništene tijekom Drugog svjetskog rata. Prvim petogodišnjim planom za obnovu gospodarstva Jugoslavije, a tako i Hrvatske, donešena je odluka o podizanju tekstilnog objekta u Zadru. Zbog nedostatka prostora, odabrana je tvornica ribarskih mreža i konopa, u kojoj je unatoč bombardiranju, sačuvano nešto strojeva za proizvodnju. U sklopu obnove, stari su strojevi sanirani, a radilo se i na nabavci novih. Tako je tvornica u registar Trgovačkog suda u Splitu upisana 21. travnja 1953., pod imenom Tvornica mreža, ribarskog konca i konopa – Zadar „Boris Kidrič“. Godine 1957. izdvaja se kudeljni odjel u zasebnu tvornicu „Otočanka“, a 1962. i pogon za izradu ribarskih mreža postaje samostalno poduzeće,

⁵⁶ I. BIOČINA, 2018, str. 42.

tj. tvornica mreža i ribarskog konca „Danilo Štampalija“ u Biogradu na moru.⁵⁷ Kao i u svim tekstilnim industrijama diljem Jugoslavije, i u ovoj je većinska radna snaga bila ženska, sa do 70 % zaposlenih žena, a u nekim periodima i do 80 %.

Slika 7. Radnica u predionici

(preuzeto iz „Tekstilni kombinat Boris Kidrič“, Narodni list, Zadar, 1975, str. 11.)

Kombinat je bio organiziran po pogonima. Prvi pogon bila je predionica, zatim končaonica u kojoj je 4/5 sugovornica razgovora radilo, pa tkaonica, dorada i krep končaonica, kao prvi takav pogon za poliamidna vlakna na području Jugoslavije. U sklopu Kombinata bila je i Zdravstvena stanica te restoran društvene prehrane, a izgrađen je i dječji vrtić, prvi takav u Zadru. Boris Kidrič je uz tvornicu Vlado Bagat činio glavnu gospodarsku osnovicu grada. Jedini konkretni podatak o plaćama navodi Ante Dragić koji iznosi da su prosječne plaće u tvornici bile 2.878,00 dinara, ali taj podatak se odnosi samo na 1975. godinu.⁵⁸ Kombinat Boris Kidrič zadesila je gorka sudbina svih tekstilnih industrija u tranziciji, nakon čega je uslijedio stečaj 1990. godine. Te je iste godine tvornica počela

⁵⁷ A. DRAGIĆ, 2005, str. 230.

⁵⁸ Ibid, str. 237.

djelovati pod nazivom Tekstilna industrija Zadar, a konačnom krahu odolijevala je do 2000. godine.

Slika 8. Radnice u tkaonici u Kombinat u „Boris Kidrič“

(Državni arhiv Zadar, Časopis „Tekstilac“, kutija 172, treći broj od 10.03.1965. godine)

4.4.1. Biti zaposlen kao žena u tvornici

Obzirom na nedostatak konkretne literature koja bi omogućila uvid u položaj radnica u doba socijalizma, pogotovo radnica tekstilne industrije, bilo je potrebno fokusirati se na druge izvore. Državni arhiv u Zadru bio je od najveće pomoći. Naime, u njemu se nalazi čitavi fond pod nazivom Tekstilna industrija Zadar (HR-DAZD-437) koje je predano arhivu nakon što je tvornica otišla u stečaj. Iako gradivo nije arhivistički obrađeno, što bi još više doprinijelo osvjetljavanju povijesti žena u tvornici, od velikog je značaja jer podaci koji se ondje nalaze, ne mogu se pronaći nigdje drugdje. Podacima skupljenim kroz arhivsko gradivo, dodan je i razgovor s ukupno pet žena koje su osamdesetih godina radile u tvornici. Cilj ovog i idućih nekoliko poglavlja je sustavno prikazati sakupljeno gradivo o ženama u tvornici, tj. što je

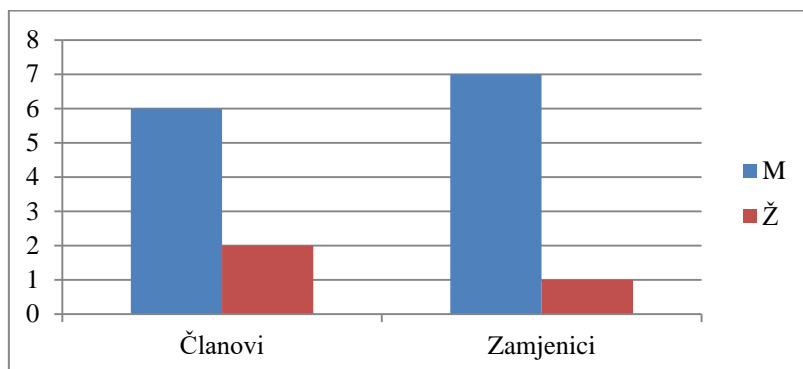
socijalistička emancipacija donesla ženama po pitanju rada, plaća, ravnopravnosti, jednakosti i odnosa u obitelji. U redovima iznad već su spomenuti zakoni koje je nova socijalistička država iznjedrila u korist žena, ujedno smatrajući njihovu emancipaciju kao nešto što je tim zakonima bilo riješeno. Iako je došlo do masovnog izlaska žena na tržište rada, one su i dalje ostale u domenama onoga što se naziva tipičnim ženskim zanimanjima. Tako su npr. žene u učiteljskim školama bile u većini, kao i u tekstilnoj industriji, ali su na položajima sa kojih su mogle utjecati na odgojno – obrazovne procese, ostale manje ili nikako zastupljene (ravnateljice, sveučilišne profesorice, rukovoditeljice, itd.)⁵⁹ Ništa drugačije nije bilo ni u tekstilnoj industriji. Analiza zapisnika radničkog savjeta od 1950. do 1988. godine ukazala je na to, da u tih 38 godina, Kombinatom nije upravljala niti jedna ženska direktorica, već su na toj poziciji bili samo muški direktori.

Ma tko je o tome tad razmišljao. Iako da, žena nije mogla biti majstorica smjene, samo muški, iako su imali istu stručnu spremu. I što se direktora tiče, samo su muški bili, žena je bila možda zamjenica i to, ali samo muški. Tako je bilo i u pogonima, ista stvar. Ali žena je na tim pozicijama bilo na prste prebrojat. (Z.Š., intervju)

Međutim, nije to jedino radno mjesto u kojima je ženski spol bio podzastupljen. Od radničkog do upravnog odbora, pa preko raznih manjih odbora karakterističnih za samoupravljanje, provlačila se linija koja je žene svrstavala daleko ispod one razine koja bi se realno očekivala u tvornici s preko 70 posto zaposlenih žena. Tako je npr. u Upravni odbor tvornice birano 8 članova i isto toliko zamjenika. U zapisniku sa 1. sjednice Radničkog savjeta Kombinata od 26. travnja 1968. godine, navedeno je tko je bio izabran u Upravni odbor. Od ukupno 16 osoba, samo je jedna bila žena. U tom istom zapisniku je između ostalog bilo navedeno i da bi u Upravni odbor Kombinata : „morali ući oni ljudi koji će stručno, sa poznavanjem stanja i problema, diskutirati o stvarima koji budu postavljeni na

⁵⁹ D. DIJANIĆ ET ALL., 2004, str. 321.

ovaj organ upravljanja i o njima donositi odluke.“⁶⁰ S obzirom na broj muških članova izabranih u navedeni odbor, da li je to značilo da su većinom samo muškarci bili sposobni za takve odluke?

Slika 9. Članovi upravnog odbora

(graf napravljen prema zapisniku od 26.05.1960. godine, Državni arhiv u Zadru, Zapisnici radničkog savjeta 1950 – 1963, kutija 51)

U Radničkom je savjetu zastupljenost žena bila daleko veća nego u Upravnim odborima, ali to ne čudi s obzirom na činjenicu da su u Radnički savjet ulazili radnici po pogonima. Unatoč tome, žene ni ovdje nisu dolazile previše do izražaja. Daljnjim pregledom zapisnika Radničkog savjeta, uočeno je da ni u tom tijelu nije bilo ženske predsjednice, eventualno bi bila koja zamjenica predsjednika. Iz zapisnika se također jasno vidi da je na sastancima prevladavao muški glas, a žene ili uopće nisu bile zapisane ili bi eventualno bilo zapisano da su jedna ili dvije žene pričale. Ovakav je zaključak moguće donijeti s obzirom da su zapisnici bili uredno vođeni, a govornici na sastanku zapisani imenom i prezimenom. Aktiv žena Tekstilnog kombinata „Boris Kidrič“, koji je osnovan 1974. godine, je na jednoj od svojih sjednica isto naveo da : „(...) Od ukupno zaposlenih 70 posto su žene. Žene su nosioci proizvodnje, stoga je razumljiva potreba da u rješavanju svih problema vezanih za

⁶⁰ Državni arhiv u Zadru (u daljnjem tekstu DAZD), Zapisnici radničkog savjeta 1964 – 1968, kutija 48, zapisnik od 26.04.1968. godine.

proizvodnju i život Kombinata što više učestvuju žene. Da bi se to ostvarilo potrebno je veće učešće žena u svim strukturama koje imaju utjecaj na donošenje vitalnih odluka za rad i život u Kombinatoru.“⁶¹ I zapisnik sa izborne konferencije Aktiva žena Kombinata iz 1982. godine upućuje na isti problem : „Poseban i najuočljiviji vid nepravilnog odnosa ogleda se u raspodjeli rukovodećih funkcija na našoj radnoj i političkoj sceni. Nemoguće je povjerovati da među ženama nema stručno i politički dovoljno obrazovanih, samoupravno afirmisanih žena koje bi bile spremne da podnesu i najveće društvene odgovornosti. Čini se da Socijalistički savez na tom planu dosad nije u potpunosti odigrao svoju ulogu, pogotovo što je to naša najmasovnija politička organizacija.“⁶² Arhivska građa o Aktivu žena Kombinata obuhvaća godine od 1978. do 1986. i nema je puno, što će više biti objašnjeno u poglavljima koja slijede. Opširnije bi analize ženskih udjela po raznim odborima izašle iz okvira diplomskog rada, no može se sa sigurnošću tvrditi kako se njihov položaj u promatranom razdoblju nije značajnije promijenio. Na pitanje iz intervjua zašto je to tako, tj. koji je razlog neaktiviranja žena u tvornici, dobiveni su odgovori :

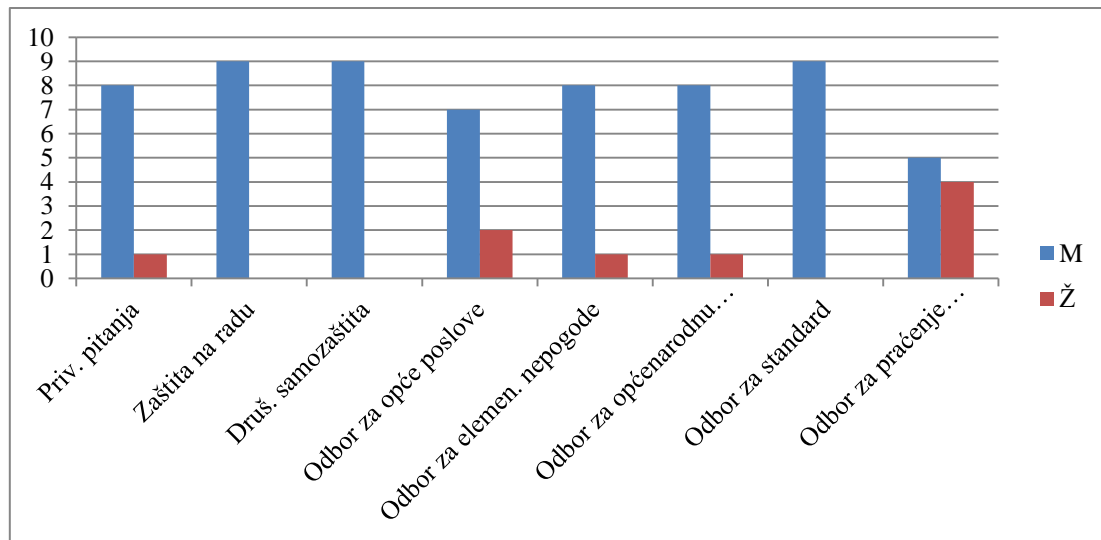
A što će žene, one su tamo bile samo radnice. (G.D., intervju)

Onda nitko nije bio aktivan. To su bile sve žene iz okolnih mesta, imale su obitelj, poljoprivredu (...) (A.K., intervju)

Pa to je zato što ovaj žene se nisu toliko nadmećale ko muškarac, a uvek je to bilo tako. Što nije i danas? Nažalost je još uvek tako. (Z.Š., intervju)

⁶¹ DAZD, Aktiv žena Kombinata 1983 – 1986, dokument sa sjednice od 13.02.1986. godine

⁶² DAZD, Aktiv žena Kombinata 1978 – 1982, zapisnik sa izborne konferencije Aktiva žena Kombinata od 20.10.1982. godine, izvještaj predsjednice Ankice Rajšić

Slika 10. Odbori Radničkog savjeta Kombinata 1979.

(graf napravljen prema zapisniku od 28.12.1979, Državni arhiv u Zadru, Zapisnici Radničkog savjeta 1979 – 1985 i 1988, kutija 52)

4.4.2. Uvjeti rada

Pet od pet radnica nekadašnjeg Kombinata „Boris Kidrič“ je na pitanje iz razgovora o tome da li im je njihov posao bio bitan odgovorilo potvrdno. Bilo njih pet ili pet stotina, odgovor bi vjerojatno u većini slučajeva bio da. Isto tako, većini njih je to bilo prvo zaposlenje. Sama činjenica da su imale mogućnost izlaska iz domene obitelji i kuće te za svoj rad dobiti plaću, utjecala je između ostalog i na uvjete rada koje su one bile spremne podnositi, a da se pritom nisu previše žalile. Raditi u tekstilnoj industriji zasigurno nije bilo lako o čemu svjedoče i odgovori radnica iz razgovora :

Radila sam na strojevima u pogonu končaonice. To su bili ogromni strojevi na kojima su bila vretena i kalemi, tj. iz kalema je nit išla na vreteno i tako se dobiva gotovi konac. U pogonu je bilo dosta vruće i teško za radit, iako u mom pogonu nije bilo toliko prašine ka u drugim pogonima, jer mi smo bili druga faza rada. Ali vrućina je bila velika jer konac nije mogao ići ako temperatura nije bila prilagođena. Vlaga je isto morala bit prilagođena. Liti se

jednostavno nije moglo radit, tako da bi mi išli na kolektivni godišnji liti od 1.7. i vratili bi se polovicom osmog miseca radi vrućine. (G.D., intervju)

Radila sam u končaonici, na strojevima. A pamuka, šporkice, a što da ti kažem. Uvjeti rada bili su užas, nikakvi. Zimi ledeno, a liti vruće, strojevi vrući. Najgore je bilo u predioni, taj prvi dio, di se on prerađiva, a kod nas je pamuk već dolazije u vretenima, ono prerađen pamuk, ali je svejedno bilo užas, ajme Bože sačuvaj prašine. Ja sam radila baš na strojevima i to je bilo jako naporno. Bio si na normu, i mora si to odradit. (A.K., intervju)

Radila sam u pogonu končaonice na stroju. Norma je bila i udri. Nije to bilo sad ću ja sist i napraviti, nego stvarno ubrzani rad i kako bi rekla, i fizički i psihički je bio težak. Vrućina, po 40, 50 stupnjeva. Znali smo staviti jaje na glavu od stroja i ono bi se speklo. Jako velike vrućine i jako teški uvjeti. Iz predione je predivo dolazilo nama u končaonu. (M.B., intervju)

Radila sam u pogonu krepa. Mi smo tu imali tri kata. Na prvi je kat dolazio sirovi materijal i tu se prerađiva, a gotovi materijal koji se zvao krep jel, dolazio je nama na drugi kat, tu sam ja bila, na drugom katu. Tu su se poslije i čarape radile, u tom pogonu. Mogu reć da je to bio čist pogon, nije bilo šporko, ali je isto bilo naporno jer je bila norma. (M.G., intervju)

Teške uvjete rada u Kombinat u potvrđuje i dokument sa Konferencije za aktivnost i ulogu žene u društvenom razvoju iz 1984. godine : „(...) Uvjeti pod kojima se radi u Kombinat u, a koje zahtjeva tehnološki proces, su veoma teški : visoka temperatura od 38 – 40 stupnjeva Celzijusa pa i preko 40, vrlo jaka buka (od 100 – 120 decibela), rad se obavlja stojeći. O težini uvjeta rada govori i sama činjenica da je do sada iz te tvornice u starosnu mirovinu otišlo samo 6 radnica. Invalidima rada ocjenjeno je 308 žena. Velik broj žena zbog oštećenog

zdravlja oslobođen je rada u noćnoj smjeni što čini teškoće u organizaciji rada kad se tome dodaju žene s djecom do 3 godine što je Zakonom određeno.“⁶³

Iz odgovora radnica može se uočiti jedna imenica koja se provlači kroz gotovo sve odgovore, a to je norma. Naime, norma se u smislu rada objašnjava kao standardni učinak koji se očekuje od pojedinačnoga radnika ili radne skupine u određenom vremenu uz dane tehničke i organizacijske uvjete rada i utroška sredstava.⁶⁴ Sve su radnice u pogonima radile na normu, a kao samosvjesne žene, trudile su se biti iznad norme : *Bio si na normu, i mora si to odraditi. Vidiš i sama da pušim, e onda sam ja išla dva dima povući i vraćala se, trčala nazad, uvijek trčec, ali nikad nisam bila ispod norme, nikad.* (A.K., intervju) Iz razgovora s jednom od radnica, doznaje se da su na zidovima tvornice bile izvještene ploče s njihovima imenima na koje se pisalo tko je bio ispod, a tko iznad norme. Danas bi to više zvučalo kao da su ti strojevi upravljali ženama koje su na njima radile, a ne one strojevima.

Izvještaj o općem stanju o zaštiti na radu u Kombinat u iz 1969. godine isto svjedoči o uvjetima rada s kojima su se žene susretale : „U ovom pogonu prostor kojeg zauzimaju garderobe je vrlo mali s obzirom na 246 radnika koliko iz zapošljava ovaj pogon. Ženska garderoba koju koriste 203 žene je jako skućena i načičkana sa dotrajanim drvenim ormarima, koji imaju samo 150 pregrada i u većini pregrada koriste po dvije radnice, a prostor pregrada nije dovoljan ni za jednu. U garderobi se nalaze i umivaonici kojih nije dovoljno za ovolik broj korisnika, a koji sužavaju prostor garderobe, pa se za vrijeme korišćenja stvara velika gužva, gdje dolazi i do prepirka kod radnica. Posebnog odjeljenja za ličnu higijenu žena uopće nema. U sastavu garderobe nalaze se i četiri nužnika za žene, kojih je također malo za

⁶³ DAZD, Aktiv žena Kombinata 1983 – 1986, dokument sa Konferencije za aktivnost i ulogu žene u društvenom razvoju, 15.02.1984. godine

⁶⁴ norma. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=44095> (posjećeno 24.08.2021.)

broj korisnika i zbog čega nije moguće održavati posebnu higijenu istih. Muškaraca je 43.⁶⁵ Ovaj je izvještaj, osim što slikovito prikazuje uvjete s kojima su se žene susretale u svom radu, važan i stoga što omogućuje uvid u broj žena i muškaraca po pogonima. Tako je te 1969. godine u pogonu prerade bilo 203 žene i 43 muškarca, u končaonici 179 radnica i 19 radnika, u tkaonici 205 radnica i 89 radnika, u krep končaonici 203 radnice i 27 radnika, dok je u pogonima dorade i pomoćnih djelatnosti bilo više muškaraca nego žena jer su to ipak bili „muški“ pogoni. Ženskih je radnica bilo više u skoro svakom pogonu, a ipak su ostale podzastupljene u svakoj važnijoj funkciji tvornice, ali ne samo funkciji, već i u onome što ih je između ostalog i motiviralo na rad, a to su bile plaće.

4.4.3. Jednaka plaća za jednak rad

Među prvim zakonima koje je donesla nova socijalistička država bio je i onaj koji je žene učinio ravnopravne s muškarcima, regulirajući tako i njihov rad, odnosno izjednačenost u plaći. Jednaka plaća za jednak rad. Međutim, novi je zakon u većini slučajeva ostao samo mrtvo slovo na papiru. Renata Jambrešić Kirin i Marina Blagaić u svome radu o nekada najvećoj splitskoj tvornici Jugoplastici navode kako su plaće žena zaposlenih u tekstilnoj industriji bile 30 posto niže od onih muških radnika, iako su žene činile većinu u toj industriji.⁶⁶ Slučaj s plaćama u splitskoj Jugoplastici nije bio izolirani slučaj, bio je to slučaj cijele Jugoslavije. S obzirom na arhivsko gradivo koje nije arhivistički obrađeno, nažalost nije bilo moguće doći do podataka koji bi pomogli pri usporedbi muško/ženskih plaća. No, zato su na to pitanje odgovorile radnice s kojima je vođen razgovor. Doduše i njima je bilo teško prisjetiti se tadašnje plaće, najčešće zbog promjena valuta. Na pitanje da li su postojale razlike u plaćama između radnika i radnica, odgovoreno je :

⁶⁵ DAZD, Učenici na radu, ugovori o školovanju radnika, Tekstilna škola, kutija 122, Izvještaj o općem stanju o zaštiti na radu iz 1969. godine

⁶⁶ R. JAMBREŠIĆ KIRIN, M. BLAGAIĆ, 2013, str. 41.

Pa jesu. Normalno, muški je uvijek ima veću plaću nego žena. Ne znam zašto je to bilo tako. Iskreno, ni ne sićam se kolika mi je bila plaća, al ajmo reć da su mi one prve plaće bile oko 1.600,00 tadašnjih dinara. Jedino, znaš što je nama bilo dobro, mi smo svaki treći mjesec imali višak novaca. Kad bi se pokaza taj višak, onda bi dali nama radnicima. Dobio bi još jednu cilu plaću svaki treći mjesec, to je bilo dobro, al bogami poslije nismo imali. Mi smo, tj. moj muž i ja, s tom plaćom mogli živit. I zato što je bio i sindikat, a mi smo preko sindikata imali zimnicu. (G.D., intervju)

Jesu, razlika je bila. Muški su imali veću plaću, oni su se smatrali majstorima. Žene su bile jako podcijenjene, da. (M.B., intervju)

Pa je, oni praktički, što su oni radili, bili su majstori i vozači. Mi smo radile na normu, a onda smo morale daleko više radit kako bi ju ostvarile. Jer npr. muški majstor ima fiksnu plaću, a mi smo morale ostvarit normu. Ja mislim da mi je plaća tada bila ajmo reć otprilike 800 dinara, ja mislim, nisam baš sigurna, teško se toga sjetit. Ali nije to bilo svakog mjeseca isto, ovisilo je o normi i o tome na kojem si radnom mjestu. (Z.Š., intervju)

Jesu, kako ne. Bilo je razlike dosta. Ja iskreno nemam pojma kolike su plaće bile, sve sam pobrkala te novce. Ali onda su bile dobre plaće u Kidriča, bili su oni viškovi svaka tri mjeseca, ali posli su plaće padale. (M.G., intervju)

Pitanje iz razgovora o tome koliko je radnicama značio posao u njihovom obiteljskom i društvenom životu moglo bi odgovoriti na pitanje koje se nameće u ovom i svim prethodnim poglavljima, a to je zašto žene nisu ništa poduzele po pitanju svog položaja. Dani su odgovori koji odražavaju sliku tadašnje socijalističke žene. Požrtvovane zbog obitelji, djece, ali i cijele zajednice, a da toga vjerojatno nisu bile toliko ni svjesne.

Dosta, jer ja sam imala svoju plaću, a muž svoju. Dakle, u kuću smo donosili dvi plaće, iako su bile male, ali nama su značile jer smo svojoj duci ipak mogli nešto priuštiti. Troje dice,

trebalo je njih obut i obuć, a da nisu jadni najbjedniji. Znaš kako ti je kad dite šalješ u školu, pa da je jadro nikakvo. Nije to moralo biti ne znam bogzna što, ali uvijek si pazio da ti dite ne odskāče od druge dice i naravno da su mi siti. Bilo je zafrkano i onda, nimalo bajno. Čuj, svako vrime nosi svoje (...) (G.D., intervju)

Kad sam ja počela radit u Kidriča, mi smo imali dobre plaće. Jako dobre. Tako da si ti moga izać i na večere, i na Borik, vamo tamo, svugdi s dicom. Stvarno jesmo. (A.K., intervju)

Meni je posa znaćio puno, puno. Bez obzira na teškoće, tamo smo se nasmijali, a i ja sam ajmo reć bila zadovoljna s tim poslom, iako je stvarno bio težak, ali tad sam bila mlađa i mogla sam izdržat. Sad ne mogu izdržat ni sidit. (M.B., intervju)

Znaš što, meni je to dobro bilo, nakon što je otac umra, mater i ja smo ostale živjet u stanu, a ona tad još nije imala mirovinu tako da sam ju ja uzdržavala dvije godine dok ona nije ostvarila pravo na mirovinu. (Z.Š., intervju)

Znaćio mi je, imala sam neku sigurnost, nešto. Imala sam svoje šolde i to mi je bilo najvažnije. Meni je muž govorio kad su nam dica bila mala da dam otkaz, ali ja sam rekla da neću, jer kad sam dosad izdržala idem dalje. (M.G., intervju)

4.4.4. Aktiv žena Kombinata

Aktiv žena Kombinata „Boris Kidrić“ osnovan je 18. travnja 1974. godine. Bila je to organizacija žena na razini tvornice, karakteristična za socijalističko razdoblje. Na čelu Aktiva bila je predsjednica, a članom je mogla postati bilo koja radnica tvornice. Aktiv je održavao i sjednice, a sačuvani dokumenti pokazuju kako su članice itekako raspravljale o tadašnjem ženskom položaju : „Unatoč ogromnim postignućima koja su iz temelja promijenila društveni položaj žena, još je mnogo problema koji traže odlučniji odnos cijelog društva prema njima i potrebu njihovog bržeg rješavanja. Tako je npr. još uvijek među nezaposlenima više žena, u

sistemu obrazovanja prisutna je feminizacija škola i zanimanja, proces podružvljavanja poslova u domaćinstvu ne odvija se u skladu s društvenim promjenama. U uvjetima znatnog pada standarda stanovništva, mnogi problemi socijalne politike na poseban se način prelamaju u porodičnom životu, što je dovelo do pojačanog opterećenja radnog angažiranja žene u njoj.⁶⁷ Također, Kombinatov je Aktiv surađivao s drugim ženskim aktivima, a u vidu posebne ženske zaštite, Aktiv je organizirao ginekološko – onkološke preglede radnica (svih žena u Kombinat, ne samo članica Aktiva) te bio član Lige Hrvatske za borbu protiv raka. No, Aktiv kao takav, nije mogao puno pomoći u mijenjanju ili napredovanju položaja žena tvornice. Sačuvani dokumenti sa sjednica ostavljaju dojam kao da su članice Aktiva mogle u većini slučajeva samo raspravljati o tom gorućem problemu. Također, u obzir se mora uzeti i činjenica da je većina članica bila napisana samo na papiru, a da je relativno mali broj onih koje su bile aktivne. Taj mali broj aktivnih žena više je bio usredotočen na ono što bi se moglo nazvati „ženskim“ radom u takvoj organizaciji, a to je bilo organiziranje izložbi i poklon paketa na dan Dječje radosti, organiziranje posjeta domovima starijih, izleta te naravno organizaciji proslave 8. marta „koju je trebalo obilježiti radno i dostojanstveno, kako to odgovara i priliči našoj radnoj ženi.“⁶⁸

⁶⁷ DAZD, Aktiv žena Kombinata 1983 – 1986, dokument sa sjednice od 13.02.1986. godine

⁶⁸ DAZD, Aktiv žena Kombinata 1983 – 1986, Tekstilni kombinat „Boris Kidrič“, Zadar, bilten, broj 4, god.

naprijed IZDAVAČKO KNJIŽARSKO PODUZEĆE OOJIR — IZDAVAČKA DJELENOST
Zagreb, Palmotićeva 30 telefon 442.001 žiro račun 30197-653-10948

Ug. br. _____

Zaključnica № BK 78657
ST 2

Kupac _____

Mjesto, ulica i broj _____

Knjige slati: (stan ili poduzeće) _____

Ovim nepopisno narudžbom i kupujem od izdavačkog knjižarskog poduzeća «NAPRIJED» nize navedene knjige:

Rok otpreme		Način otpreme		Plaćanje	
Kom.	Pisac	Naslov knjige	Cijena	Ukupno	
340	PERUČIĆ		82,8	156,9	
340	COUJECI NE LUTITE	233			
340	KLARA GOSPODARU (MEKO)	400			
340	KEČIĆA	35			
340	BOLIVAN	73			

Ova zaključnica je nepopisiva. Za slučaj spora iz ovog posla obje stranke priznaju nadležnost Općinskog suda I — Zagreb — Okružni sud.
Ukoliko račun ne isplatiše u roku zaračunavamo 12% zateznih kamata.
Reklamacije se ovlažuju u roku od 8 dana po primitku robe.

Slika 11. Narudžbenica Aktiva za dan Dječje radosti

(Državni arhiv u Zadru, Aktiv žena Kombinata 1983 – 1986)

Nepраведно bi bilo optuživati Aktiv žena što više pažnje nije bilo usmjereno radu prema poboljšanju položaja radnica. Socijalistička je država zakonski ženama dala ravnopravnost, no moralno i etički nije, pa bi bilo nerealno očekivati da bi jedna organizacija žena mogla po tom pitanju išta učiniti, kad je većina njih morala trčati doma obitelji. Na pitanje iz razgovora o Aktivu žena, odgovori su bili sljedeći :

Nisam bila član jer nisam imala vremena. (M.G., intervju)

Bila sam član Aktiva žena. Ali to ti se svodilo sve ako Aktiv nešto napravi, nikad sastanka imali nismo, il da bi bilo govora o zaštiti žena ili bilo što po pitanju posla. Nego eto ako se je neki izlet organizira pa smo mogle otić na taj izlet. Tako da smo bile npr. u Kumrovcu, pa bi onda za 8. mart firma dala neke pakete robe, recimo tkaninu i tako kao za 8. mart. A ja sam samo jednaput išla na izlet jer nisam imala kome dicu ostavit. (M.B., intervju)

Da, djelova je Aktiv žena, ali nikada nisam bila član. Samo vatrogasnog društva, i onda bi išli štogod gasit, na izlet, bilo nam je lipo. Ali nisam ti ja baš ostajala puno jer sam uvek kući trčala, kao i svak. Ne što ja ne bi, nego ne možeš. (A.K., intervju)

Je, je, djelovao je Aktiv. Moga si putovat s Aktivom žena. Ja nisam bila član jer što ću ja bit aktivna, imala u kući troje dice i dvoje starčadi, nisam ja imala vrimena za to. Najviše su organizirale izlete i takmičenja, pa bi išle u drugi grad gdje je isto bila tekstilna tvornica, npr. u Vukovar, Osijek, itd. Dobro je to bilo, tko je moga, ali ja nisam mogla. (G.D., intervju)

Slika 12. Fotografije članica Aktiva žena koje idu na izlet

(Državni arhiv Zadar, Aktiv žena Kombinata 1983 – 1986)

4.4.5. Druga područja (ne)uspjeha žena u tvornici

Da analiza ženskog položaja u tvornici ne bi ostala samo u domenama rada, tj. njihovog fizičkog posla, ovo se poglavlje bavi pogledom na sudjelovanje žena u časopisu „Tekstilac“, kojeg je izdavao Kombinat, a prvi je broj izašao 1. siječnja 1965. godine pod urednikom A. Čondrićem. Osim časopisa, ovo poglavlje obrađuje i stambeno pitanje, tj. jesu li žene i muškarci, odnosno radnice i radnici bili jednaki barem po pitanju stambene politike.

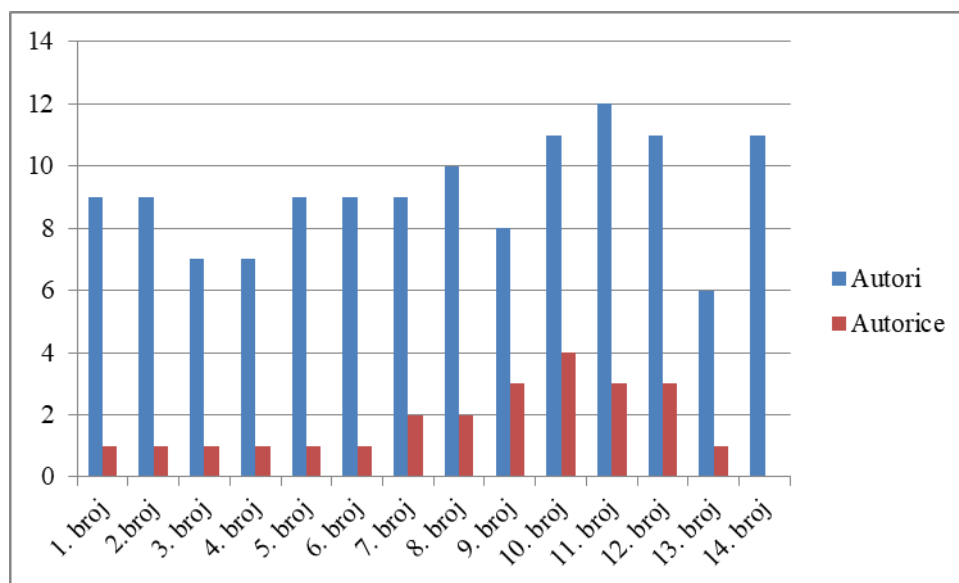
Arhivska građa čuva 14 brojeva časopisa „Tekstilac“, koji su izlazili 1965. i 1966. godine. Sam časopis nije bio opširan, a sadržavao je aktualne teme tekstilne industrije, priče o

radnicima, prenosio zbivanja u tvornici i oko nje, o Tekstilnoj školi Kombinata i odlukama npr. Radničkog savjeta i Upravnog odbora. U brojevima su se nalazili i tekstovi o radnicama, kao što je bio npr. tekst pod nazivom „Kad bi sve radnice Kombinata“ : „(...) Nije ni opazila kako je promatramo. Bili smo zadivljeni njenom brzinom, okretnošću i tačnošću. Ali ima još nešto što zadivljuje kod Marušić Anke, radnice na kružnim predilicama u pogonu predionice. Za više od šest godina rada ona nije bila ni jedan dan na bolovanju. Rijedak rekord. Mogao bi netko reći da u svemu tome nema ništa neobično : djevojka jaka, zdrava i ne dosađuje Zdravstvenoj stanici. Ali, nije Anka ni džin, ni zdrava kao drijen, pa ipak, nije nikad bila na bolovanju. Radi se o jednom izvanredno razvijenom osjećaju discipline i odgovornosti i o pravilnom shvaćanju rada i svojih obaveza (...)“⁶⁹ Naslov teksta, kojeg je napisao muški autor je neprimjeren, jer utopijski je bilo zamišljati kako bi to bilo u tvornici kad sve radnice ne bi išle na bolovanje kao spomenuta radnica, obzirom da se radi o živim bićima, a ne o robotima. Iako, jedna radnica iz razgovora također dugi niz godina nije išla na bolovanje, a o tome je pričala s ponosom : (...) *Ja i moja jedna prijateljica s Ploča, mi smo vam 10 godina na istom mjestu radile. Znači u deset godina nismo falile uru, jer kad bi bio npr. na bolovanju ili negdje, kad se vratiš, ne vratiš se tamo gdje si radio, već tamo gdje je slobodno jer je tamo negdje drugi, to su takvi poslovi bili. Nisu mene mogli čekati dok se ja vratim s bolovanja. Znači mi smo 10 godina na istom stroju, Francuzi su to bili, novi strojevi, ja i ta moja prijateljica 10 godina nismo otišle na bolovanje. I onda sam ja ostala trudna i tad sam otišla na bolovanje.* (A.K., intervju)

No, i u „Tekstilcu“ se pojavljuju tekstovi o podzastupljenosti žena u važnijim funkcijama tvornice : „(...) Na zborovima birača kandidiran je 41 kandidat, među kojima je bilo 15 žena. U biračke spiskove bio je upisan 1591 birač. Ukupno je glasalo 1434 birača ili

⁶⁹ DAZD, Časopis „Tekstilac“, brojevi 1-7, kutija 172, četvrti broj od 10.04.1965. godine, tekst pod nazivom „Kad bi sve radnice Kombinata“

90,1 posto. Birači koji nisu glasali bili su uglavnom spriječeni objektivnim razlozima. Izbori su dali jedan neprijatan podatak : od 15 kandidiranih žena u radnički savjet je izabrana samo jedna žena. Budući da je na dvije godine izabrana samo jedna žena, to znači da će u narednoj godini u Radničkom savjetu biti svega dvije žene. S obzirom da u Kombinatima ima 63 posto žena suvišan je svaki komentar o ovome⁷⁰ dok bi opet s druge strane bio objavljen tekst zašto radnice ne glasaju za žene kandidate, nego za muškarce s objašnjenjem da : „(...) Nekvalificirane žene – radnice i u ovakvim slučajevima pokazuju da imaju puno povjerenje u kvalificirane radnike koji su u većini i koji imponiraju kao sila nad njima. Nekvalificirana radnica glasa za kvalificiranog radnika iz istih razloga zbog kojih i nekvalificirani radnik – muškarac glasa za kvalificiranog (dakle sposobnijeg) radnika“⁷¹ I u ovom su aspektu žene ostale u manjini naspram muškaraca, što prikazuje i niže naveden graf.

Slika 13. Graf zastupljenosti muških i ženskih autora u časopisu „Tekstilac“

(graf napravljen prema podacima 14. dostupnih brojeva, Državni arhiv u Zadru, Časopis „Tekstilac“, kutije 172 i 173, brojevi 1-14)

⁷⁰ DAZD, Časopis „Tekstilac“, brojevi 1-7, kutija 172, peti broj od 10.05.1965. godine, tekst pod nazivom „Novih 18 članova radničkog savjeta“

⁷¹ DAZD, Časopis „Tekstilac“, brojevi 1-7, kutija 172, jedanaesti broj od 10.11.1965. godine, tekst pod nazivom „Složenije nego što se misli“

Pitanje koje je možda potpuno zanemareno kroz postojeću literaturu, tj. na njega je gledano samo sa sveukupnog stajališta jest stambeno pitanje. No, zbog detaljnije analize dostupnog gradiva u arhivu i podataka sakupljenih u razgovoru s bivšim radnicama, moguće je zaključiti kako su žene bile zakinute i u ovom području. Ove je zaključke moguće potvrditi upravo i stoga što se radi o tekstilnoj industriji, a u radu je više puta navođeno koliki je postotak žena radio u toj industriji. Na pitanje o dodjeli stanova, radnice su u intervjuu dale ove odgovore :

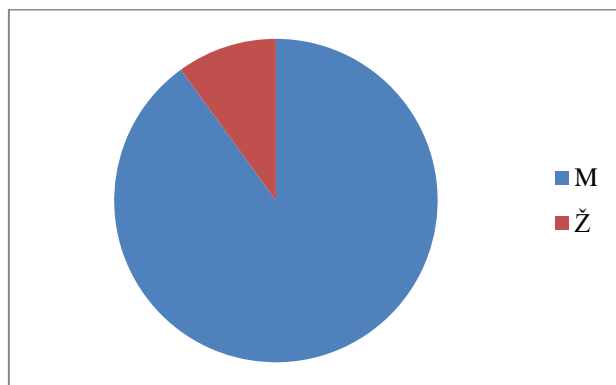
Ma to ti isto nije vridilo ništa. Npr. ono što sigurno znam, moj se je šef tada rastavio i stan ostavio prvoj ženi, a on dobio drugi stan. Zašto, na račun čega? I ne samo moj šef, takvih je bio pun Kidrič. To se namištalo, a pravilnike su pisali prema sebi. Radnik bi isto dobio stan, ali puno teže. Mi smo npr. tražili kredit kako bi prominili krov na kući, ali isto nismo dobili. Žene su bile zakinute i po pitanju dodjele stanova, točno, to ti je istina. (G.D., intervju)

To ti je bilo onaj tko je bio bliže oltaru, on je dobio stan. Kad su počele te zgrade Solidarnosti tobože, to je bilo kao za ljude koji su u potrebi jel. I tu ti je bila jedna moja prijateljica, s nama je radila na strojevima i ona je imala bolesno dite, cili život bolesna, i bila je podstanarka s tim ditetom, a muž joj je poginija od struje. I njoj je socijalna radnica rekla da se prijavi za stan, ali ona jadna nije tila jer tko će njoj dat stan. I nekako se na kraju jadna prijavila ipak, ali joj je Radnički savjet odbio zahtjev, a prihvatio zahtjev šefa smjene i njegove žene koji su imali kuću u Debeljaku i oni su dobili prednost ka da ne putuju. Međutim tu se pobunila cila naša smjena, tj. svi pogoni i svaka im čast na tome i kako se to pročulo, on nije moga dobit stan i na kraju ga je dobila ona. (A.K., intervju)

Ja sam ti cili život bila 11. na listi. Davalo se onom 12. i 13., jel razumiš, mislim nisam samo ja bila takva, oni su davali sebi i svojim, kako bi ti rekla. Više je muških dobivalo stanove, ti majstori. Npr. jedan je majstor bio s ženom i ditetom u dvosobnom stanu, i kad je žena ostala

u drugom stanju, odma je dobio trosobni stan, ka da se već unaprid znalo da će dobit kćer, jel razumiš? To ti je bilo tako. (M.B., intervju)

Ove tvrdnje potvrđuju i dokumenti, odnosno popisi stanara pojedinih zgrada koje je Kombinat kupio. U razdoblju od 1958. do 1988. godine, Kombinat „Boris Kidrič“ kupio je 382 stana.

Slika 14. Graf stanara zgrade XIX divizije

(Državni arhiv u Zadru, Ugovori o stanovima (Pavlinovićeve, Pod bedemom, Put Murvice, XIX divizije), kutija 43)

Prikazani graf (Slika 14) napravljen je prema dokumentu o korištenju stanova od 27. ožujka 1968. godine i prikazuje kako je 90 posto muških radnika u zgradi XIX divizije dobilo stanove na korištenje, naspram 10 posto ženskih radnica. Ovo poglavlje, ali i sva prethodna koja govore o diskriminaciji žena u tvornici na razne načine, možda najbolje sumiraju odgovori radnica iz intervjuja o pokretanju pitanja prava žena :

Ma ne, tko je to moga, nismo mi jadne. Nije se o tome govorilo u moje vrime, tko je smio što reć kontra sistema ili nešto, ma kakvi. A pogotovo neposluh na radu, nisi ti smio reć da nećeš. Ali meni je muž tamo radio pa je meni bilo drugačije, nije me nitko maltretira. Al bogami ove što nisu imale muža, nije njima bilo lako. Radile bi sve samo da ne izgube posa. Puno je to gore bilo tad nego danas. Jer danas žena može odmah prijavit za npr. maltretiranje na poslu,

a tko je onda smio išta reć, prijavit ikoga. One su jadne bile sretne samo da rade. (G.D., intervju)

Možda mlađe i bi, ali ove starije, pogotovo one koje su imale obitelj, one su samo gledale stroj. One su imale obitelj i borile su se za tu normu. (Z.Š., intervju)

Pa ja čak i mislim da jesu, ali nitko nije sluša. (M.B., intervju)

5. MAJKA I RADNICA

Žena je po prirodi određena da bude majka, njezina je prirodna funkcija majčinstvo. Navedena hipoteza o prirodnosti majčinstva vezala se za žene od davnina, a iskristalizirala se u prosvjetiteljstvu. Kada se uz majčinstvo vežu i kućne obveze žena u braku, ukorijenjene tradicijom, dolazi do onoga što se naziva tradicionalna uloga žene. Prema F. Kožulu, tradiciju možemo shvatiti kao konzervativni oblik svijesti koji se preslikava na način života i sustav vrijednosti ili kao konzervativni mentalitet na socijalnom području. Na kraju se tradicija odražava na društveno stanje u cjelini, a najviše ispoljava u obitelji i braku.⁷² Kćeri koje su odrasle u tradicionalnim obiteljima, to su naslijeđe, nakon udaje, prenijele u svoju novu obiteljsku zajednicu. Ove napisane riječi vjerojatno najbolje opisuje rečenica da je obitelj milje u kojem se kreira ljudski um.⁷³ Usprkos svim novodonešenim zakonima, žene su u socijalizmu ostale najmanje emancipirane u području obiteljskog života. Ovo poglavlje promatra ženu kao radnicu i majku, tj. dvostruku opterećenost žena.

Dvostruka opterećenost žena odnosi se na njihov posao na radnom mjestu i na onaj posao koji ih je čekao kad bi im završilo radno vrijeme, a to je posao u kući i briga o djeci, obzirom da su se patrijarhalni odnosi u obitelji sporo ili nikako mijenjali. Inga Tomić –

⁷² F. KOŽUL, 1973, str. 29.

⁷³ D. DIJANIĆ ET ALL., 2004, str. 306.

Koludrović navodi kako su žene u Jugoslaviji na poslu i u kući radile značajno više od najvećeg radnog opterećenja žena zabilježenog u zapadnim zemljama.⁷⁴ Odlično prikazana surova realnost s kojom su se majke – radnice nosile jest 15-minutni film redatelja Kreše Golika iz 1966. godine pod nazivom „Od 3 do 22“. U filmu je prikazana mlada majka Smilja Glavaš koja je zaposlena u zagrebačkoj tekstilnoj tvornici. Njen radni dan počinjao je u 3 sata ujutro, gdje bi do odlaska na posao pripremila doručak za muža i dijete, a zatim zajedno s mužem odlazi na posao, ostavljajući dijete samo, zaključano u kući. Nakon napornog dana na poslu, dolazi doma i kuha ručak, pritom se brinući za dijete. Nakon ručka, muž odlazi na druženje s prijateljima, dok ona obavlja kućanske poslove sve do 22 sata, nakon čega odlazi leći i ponovno se budi u 3 ujutro. O tada aktualnim problemima višestrukog rada žena pisao je i časopis „Žena u borbi“ : „(...) Fizički iscrpljena žena je čas slaba radnica, čas slaba majka, čas slaba domaćica. Najčešće, ako ikako može, ona dezertira iz privrede, ili se dešava mnogo puta da se njezina opterećenost plaća zdravljem djece, ili njezinim zdravljem, a često i raspadom porodice. Pomoć muža je minimalna ili nikakva. U našoj zemlji, koje je po svojim idejama ženine ravnopravnosti među prvima u svijetu, još se uvijek vuku razna feudalna i orijentalna nasljeđa u glavama pojedinaca, da je kućni posao sramota za muškarca (...)“⁷⁵

Bivše su radnice Kombinata „Boris Kidrič“ na pitanje iz intervjua o muževoj pomoći u kući odgovarale :

Na muža se nisam mogla osloniti u kućanskim poslovima, ali jesam za dicu. U ono naše vrijeme, nisu ljudi baš toliko pomagali ženama. Nije moj muž zna ništa onda, a ne zna ni sada. Nije on ni kuha, ni ništa. Ali za dicu je, stvarno. (G.D., intervju)

Muž mi baš i nije pomogao u kućanskim poslovima, ni dan danas ne zna. Nikad nije naučio jer je imao mater koja mu je kuhala prije, a sad ima mene. I nekako, nije za to, baš nije za to. A s

⁷⁴ I. TOMIĆ – KOLUDROVIĆ, 2015, str. 108.

⁷⁵ R. SENJKOVIĆ, 2018, str. 182.

dicom, imali su nekako tu crtu da su svi volili nogomet, pa su se tu našli, u sportu. Ali dobro, nismo se nikad tukli, nismo se nikad rastavljali i mi smo zajedno otkako smo se oženili do dana danas i eto. (A.K., intervju)

O dici da, ali što se tiče kućanskih poslova, nisam ga naučila i tu sam pogriješila. Ništa kućanske poslove nije radio. Donio bi spizu, on je to radio, ali da je pra suđe i čistio, to nije. To se uvijek kajem. Tako je bilo prije, ove današnje žene su sad pametnije. Ja se sićam, ja bi nedjeljom kuhala, prala, čistila, a muž bi lega na kauč i novine čitao ili križaljke ispunjavao. (M.G., intervju)

Društvo nije bilo dovoljno osjetljivo na probleme s kojima su se žene svakodnevno susretale. Časopis „Žena u borbi“ je u kroz tekstove naglašavao važnost potrebe rasterećivanja žena, ponajviše u pogledu otvaranja raznih socijalnih servisa za pružanje usluga, ustanova za djecu (jaslica, vrtića), kuhinja i drugih koji bi bili od pomoći. Žene radnice, koje nisu živjele u proširenoj obiteljskoj zajednici, najviše su problema imale oko čuvanja djece. Tekstilni Kombinat „Boris Kidrič“ imao je svoj vrtić, prvi takav u Hrvatskoj, koji je s radom započeo 4. siječnja 1967. godine. U Statutu poduzeća bilo je navedeno da se u vrtić primaju djeca od 3 do 7 godina na boravak preko dana. Vrtić se brine o njihovom odgoju i rasonodi u skladu sa suvremenim pedagoškim načelima i u okviru svoje djelatnosti omogućuje djeci bavljenje raznim aktivnostima. U vrtić se mogu primati, po punoj cijeni koštanja, djeca radnika i drugih radnih organizacija, ako bude slobodnih mjesta.⁷⁶ Analizom dostupnog zapisnika sa sjednice Radničkog savjeta Kombinata, uočeno je da je te 1967. godine oko 20-ak djece radnika Kombinata išlo u spomenuti vrtić, a sveukupno je bilo više djece iz poduzeća „Vlado Bagat.“⁷⁷ O broju djece, ali i o nedostatku empatije po pitanju vrtića, saznaje se i iz izjave

⁷⁶ DAZD, Zapisnici radničkog savjeta 1964 – 1968, kutija 48, zapisnik sa sjednice Radničkog vijeća od 10.02.1967. godine

⁷⁷ Ibid.

muškog člana Radničkog savjeta, koji je kazao : „Ja nisam za to da se da datacija dječjem vrtiću. Tamo su djeca oko 20-ak naših radnika, pa zašto da se mi 1400 radnika opterećujemo sa 20-ak radnika. Ljudima koji se time ne služe odnose se novci. To treba raščistiti. Neka se svak pobrine za svoju djecu.“⁷⁸ S obzirom na preko 1000 zaposlenih radnika tvornice, većinom žena, mali je broj djece pohađao vrtić. Razlozi su bili višestruki, od nemogućnosti plaćanja do vremena rada vrtića, koji je radio samo danju, a zna se da je tvornica radila tri smjene, pa su se žene stoga okretale pomoći majki, svekrva, sestara, a nerijetko su djecu ostavljale i doma, same u kući. Većina je sugovornica intervjuja imala u kući pomoć oko djece, najčešće od strane svekrve, dok samo jedna nije : *Ja i muž smo čuvali dicu. Ustvari, najprije smo muž i ja devet godina stali kod mojih roditelja i tad mi je mama čuvala dicu, a 1982. godine smo došli vamo i onda smo ja i muž čuvali dicu, nekad i ova susjeda, ali je ona obolila, pa je moja kćer, koja je tad imala 8 godina čuvala ovog najmlađeg. Ostavila sam dite na ditetu, ali muž mi je srećom moga uvijek izaći s posla i radio je samo prvu smjenu. Moja dica nisu išla u vrtić, a bome si roditelji i nisu mogli priuštiti vrtić. Tko je npr. kuću gradio, kao i mi tad, sve se za kuću odvajalo.* (M.G., intervju) Slučaj ove radnice svakako nije bio jedini takav slučaj. Aktiv žena Kombinata bavio se ovim problemom : „U posljednje vrijeme opada interes za smještaj djece u vrtiće, padom životnog standarda mnogi roditelji nisu u mogućnosti participirati svoj dio, naročito oni s nižim primanjima i brojnijom obitelji. Tada su djeca ponovno na nestručnoj brizi susjeda, baka i sl., ali i sami u kući ili na ulici. Uz pristupačniju cijenu jedan broj te djece umjesno prihvaćaju časne sestre koje i tom odgoju daju svoj pečat. Ne treba naglašavati da majke tako nezbrinute djece ne mogu dati na svom radnom mjestu ono što se od njih očekuje.“⁷⁹

⁷⁸ DAZD, Zapisnici Radničkog savjeta 1969 – 1972, kutija 49, zapisnik sa sjednice Radničkog savjeta od 14.04.1970. godine

⁷⁹ DAZD, Aktiv žena Kombinata 1983 – 1986, dokument od 15.02.1984. godine sa Konferencije za aktivnost i ulogu žene u društvenom razvoju

Bez potpore društva, u vrijeme manjkavosti servisa za pomoć, ali s osjećajem doprinosa obitelji i zajednici, žene su se kao marljive radnice i predane majke snalazile onako kako su samo one znale i mogle :

Radili smo na smjene ja i muž, tako da je jedno od nas dvoje uvijek bilo s dicom. Da oni nisu babu slušali ili ne znam što, mi smo uvijek tu bili. Mi smo uvijek bili uz obitelj jer nama je obitelj sve, mi smo tako odgojeni. A kad bi došla iz noćne, nisam ja odma išla leć. Ne, najprije bi skuvala svojoj dicit i starcima, a onda sam išla leć pa je moja pokojna svekrva čuvala dicitu, a ja bi spavala da mogu navečer opet u noćnu, od 10 navečer do ujutro u 6. (G.D., intervju)

Znaš kako, kad dođeš doma onda te dočeka dobro radit. Ali nekako se to sve stizalo. Sve je to bilo, i oprat i spremat, i dicit, ma pod normalno. Mi bi radile kad bi dicit spavala, a ja vidim sad ove mlade spavaju kad i dicit, pa kad će onda radit. Kad su dicit legla, mi bi peglale, prale, spremale što će sutra u školu ili u vrtić. A kad bi radila noćnu, imala bi tu sreću, ja bi ujutro samo donesla spizu i odma bi išla leć. Baba je njih i u školu i u vrtić, a ja sam do 10 sati ujutro spavala i onda se dignesh, kuvaš, spremaš, al bi i popodne otišla leć jer mi je muž radio dvokratno pa je bio s dicom. Jedan tjedan bi radila jutro, pa onda ideš u noćnu iz prve i onda drugu. (A.K., intervju)

A bilo je teško. Naporno, baš naporno. Ja kad sam došla tu, nije mi nitko ima pomoć. Već si bio jako umoran kad dođeš s posla jer si bio na normi, a normu nije lako radit, i onda dođeš kući i opet te sve čeka. Nekad bi ja skuvala večer prije, a nekad bi muž doša s posla pa stavio juhu ili stavio peć pa doša pogledati. Eto tako smo se nekako borili, a kući me je čekalo svega. Kuća se tek pravila, dicit, kamenja bi našla u kući. (M.G., intervju)

6. REPATRIJARHALIZACIJA

Period nakon gašenja Antifašističke fronte žena 1953. godine pa do 70-ih i 80-ih godina prošlog stoljeća jest period bez značajnijeg ženskog aktivizma. 70-ih godina dolazi do pojave feminističkog vala u Jugoslaviji : „Generacija mladih i obrazovanih žena iz urbanih centara činila je jezgro novog feminističkog pokreta ranih sedamdesetih (...) ove žene su imale pristup obrazovanju i zaposlenju, ali su iskusile i razliku između proklamovane ravnopravnosti žena i muškaraca i svakodnevnog života.“⁸⁰ Feministkinje su se počele organizirati izvan socijalističkih organizacija i formirati autonomne feminističke grupe u kojima su oštro kritizirale socijalizam kao cjelinu, patrijarhat i nedovoljno proklamiranje načela rodne ravnopravnosti i feminističke etike. Tadašnje su se feministkinje pobunile i protiv službene ženske socijalističke organizacije, tj. Konferencije za društvenu aktivnost žena (nakon ukidanja AFŽ-a, u SRH djeluje Savez ženskih društava Hrvatske, kasnije Konferencija za društvenu aktivnost žena). Paradoksalno, nekadašnje najistaknutije antifašistkinje, kao Marija Šoljan, osudile su pojavu feminizma u Jugoslaviji, a Šoljan je feminizam vidjela kao sinonim za nepatriotizam i uvoznu „zapadnu dekadenciju.“⁸¹ Bio to sinonim za nepatriotizam ili ne, činjenica je da žene npr. u jugoslavenskim udžbenicima za osnovnu školu jednostavno nisu postojale. Prema Đ. Knežević, prva formalno registrirana feministička grupa u nezapadnom svijetu bila je grupa „Žena i društvo“, sekcija Sociološkog društva Hrvatske.⁸² Značajnija imena grupe bile su Lydia Sklevicky i Rada Iveković, koje su svojim svestranim radom dale doprinos proučavanju i propagiranju ženske povijesti. Slične su se grupe osnivale u Ljubljani, Beogradu i Sarajevu.

Prva feministička konferencija o položaju žena Jugoslavije održana je 1978. godine u Studentskom kulturnom centru u Beogradu. Službeni je naziv konferencije bio DRUG-CA žena. Žensko pitanje. Novi pristup?, a bila je u organizaciji feministkinja iz Beograda,

⁸⁰ A. SPAHIĆ ET ALL., 2014, str. 131.

⁸¹ R. JAMBREŠIĆ KIRIN, 2008, str. 24.

⁸² Đ. KNEŽEVIĆ, 2004, str. 250.

Zagreba, Sarajeva i Ljubljane. Ta konferencija ujedno predstavlja i prvi izlazak feministkinja na javnu pozornicu u socijalističkoj zemlji, sa domišljatim sloganom : *Proleter i svih zemalja – ko vam pere čarape?*. Osim feministkinja iz spomenutih gradova, na konferenciji su sudjelovale i aktivistice iz zapadnih zemalja. U vođenim diskusijama, osuđeno je socijalističko viđenje ženskog problema, tj. socijalizam kao takav, jer je socijalizam smatrao da je žensko pitanje riješeno u sklopu klasnog pitanja. Gledano danas, konferencija je bila od velike važnosti, a ujedno je i prvi put skrenula veću pozornost na žensko pitanje, obzirom da je bila i medijski popraćena. Isto tako, dovela je do povezivanja feministica iz raznih gradova i njihove zajedničke suradnje. U narednim su godinama održani razni skupovi, a posljednji feministički skup održan je u Ljubljani 1991. godine.

Devedesetih je godina položaj žena na području bivše Jugoslavije retrogradno vraćen u okviru patrijarhata, zatvarajući sve više žena u kuću, a 1991. godine zabilježen je najmanji postotak zaposlenih žena gledajući vrijeme od uspostave socijalizma. Neke autorice koje se bave proučavanjem povijesti žena, navode kako se je ženska uloga spustila na nivoe koji su bili niži nego u komunizmu.⁸³ Hrvatska je, kao i sve tranzicijske zemlje, devedesetih godina ušla u repatrijarhalizaciju. Sada je žena ponovno bila viđena najviše kroz prizmu majčinstva, dakle majčinstvo je postalo osnovni identitet žena, a tek iza tog identiteta, slijedio je onaj žene radnice. Afirmiranjem uloge majke i kućanice, sve su veća negodovanja protiv pobačaja, najviše od strane Crkve, a ženino se pravo izbora počelo učestalije preispitivati. Javne etičke rasprave o moralnosti i dopustivosti pobačaja počele su se okomljavati na *Zakon o zdravstvenim mjerama za ostvarivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece* (donesen 1978. godine). Tim je zakonom, između ostalog, i maloljetnica s navršениh 16 godina imala pravo na pobačaj bez prethodnog pristanka njenih roditelja. Nadalje, u slučajevima socijalne i zdravstvene ugroze, pobačaj se nije naplaćivao, dok se je u ostalim

⁸³ A. SPAHIĆ ET ALL., 2014, str. 133.

slučajevima uzimala tek mala naknada.⁸⁴ Feminističke grupe koje su se pojavile sedamdesetih ipak su okupljale premali broj žena, a nezavisni i moćni ženski pokret jednostavno nije bio ostvariv.

⁸⁴ D. DIJANIĆ ET ALL., 2004, str. 344.

7. ZAKLJUČAK

Proučavanje povijesti žena u Hrvatskoj još uvijek nije doseglo značajnije razine koje bi potaknule i više autora, pogotovo muških, na bavljenje društvenom poviješću žena. Literatura je nedostatna, a za ozbiljnija istraživanja i radove neophodan je interdisciplinarni pristup. Obzirom da ovaj rad proučava žene u socijalizmu, može se dati zaključak da je više radova o ženama u doba jugoslavenskog socijalizma napisano na stranim jezicima, nego npr. na hrvatskom. *Ženski biografski leksikon : Sjećanje žena na život u socijalizmu* je jedna od rijetkih sustavnih knjiga koja se time bavi, a nastala je kao rezultat istraživačkog projekta Centra za ženske studije, a na tu je temu snimljen i dokumentarni film *Borovi i jele*.

Povijest ženskog okupljanja na ovim prostorima seže i u doba prije AFŽ-a, međutim, to su većinom bile manje organizacije koje se u literaturi svrstavaju pod građanski feminizam. U doba prije Prvog svjetskog rata najistaknutije su organizacije Jugoslavenski ženski savez i Alijansa ženskih pokreta. Nasuprot njima, žene koje su radile i živjele u teškim uvjetima, našle su se u radničkim pokretima. Radnički je pokret vjerovao da se rješenje ženskog pitanja nalazi unutar klasnog, a samim time unutar radničkog pokreta nisu mogle postojati zasebne ženske organizacije. Drugi je svjetski rat uklonio sa scene građanski feminizam, a Komunistička je partija u Jugoslaviji svoju novu ideologiju prožela i na žene, iz čega je stvorena Antifašistička fronta žena.

Antifašistička fronta žena Jugoslavije bila je isključivo ženska organizacija, službeno osnovana 1942. godine u Bosanskom Petrovcu, iako su žene već i ranije bile aktivne na područjima koje su oslobodili partizani. Na osnivačkoj je konferenciji sudjelovao i Josip Broz Tito, koji je u svom govoru veličao žene i njihovu snagu, naglašivši postojanost AFŽ-a i otprije, a da je konferencija samo potvrdila formu organizacije. *Afežejke* su za vrijeme trajanja rata svoj doprinos dale prikupljanjem hrane, odjeće i lijekova za pomoć vojsci i

Narodnooslobodilačkom pokretu u cjelini. Nakon rata, uklopivši se u komunističku ideologiju, mobilizirale su žene za rad na obnovi ratom razrušene zemlje, gradnju cesta i pruga, ali su organizirale i tečajeve opismenjavanja, potaknute niskom razinom ženske pismenosti. AFŽ Hrvatske je imao i svoje službeno glasilo, *Žena u borbi*, koje im je svakako pomoglo da i na taj način dopru do žena, tj. glasilo je kroz svoje tekstove reflektiralo zadatke AFŽ-a. Najvažnije pitanje jugoslavenskog socijalizma bilo je pitanje radništva i radničke klase, a unutar njega nalazilo se i ono o položaju žena. Takav je stav proklamiran i kroz list *Žena u borbi*, pogotovo nakon donošenja petogodišnjeg plana, pa su najzastupljeniji bili tekstovi o ženama radnicama, koje su napokon bile ravnopravne s muškarcima, a za isti su rad dobivale jednaku plaću. Previranja koja su se dogodila u državi nakon prekida veza sa SSSR-om, odrazila su se i na časopis, koji je sada počeo objavljivati tekstove koji su bili karakterističniji zapadnjačkim (stranice o modi, umjetnosti, književni prilozi, itd.) na što je vjerojatno utjecala i reorganizacija AFŽ-a koju je provela Komunistička partija. AFŽ je 1953. godine službeno prestao postojati, tj. organizacija je prometnuta u Savez ženskih društava, a kasnije u Konferenciju za društvenu aktivnost žena, postavši tako samo oruđe u rukama Komunističke partije. Sukladno tome, i glasilo *Žena u borbi* je 1957. godine preimenovano u *Žena*.

Napredak za žene je u socijalizmu ostvaren kroz novodonešene zakone koji su štitili ženu (ili su barem trebali štititi) u polju rada, braka, trudnoće i reprodukcijских prava. Obzirom na zakone koju su bili na snazi u Kraljevini Jugoslaviji, novi su zakoni bili revolucionarni. No, koliko su ti zakoni uistinu mogli zaštititi ženu? Socijalizam je, između ostalog, ženama omogućio pravo na rastavu, ali to su pravo ipak više koristili muškarci. Kod žena je uvijek postojao strah zbog egzistencije samohranih majki, ali je i društvo općenito bilo (i ostalo) stereotipno prema majkama koje su rastavljene. Pravna se regulativa nije uvijek poštovala, pa iako je zakonom bilo zabranjeno otpustiti ženu koja je ostala trudna ili je na

porodiljnom dopustu, postojali su poslodavci koji se toga nisu držali. S druge strane, Jugoslavija je u zakonskom pitanju pobačaja bila među najliberalnijim državama Europe, odmah iza Švedske i Nizozemske.

Socijalizam je ženama dao mogućnost rada i zakonom ih učinio ravnopravnima s muškarcima u tom području. U stvarnosti je to bilo drugačije, a da bi se odgovori saznali iz prve ruke, u ovom je radu korištena metoda usmene povijesti. U svrhu istraživanja položaja žena u socijalizmu, provedeni su razgovori s tekstilnim radnicama sa zadarskog područja. Odgovori radnica zajedno sa podacima pronađenim među arhivskom građom, omogućili su sustavniji pregled prošlosti. Razgovor se sastojao od 21 pitanja, od kojih je prvih pet bilo sa da/ne odgovorima, a na ostala je pitanja trebalo odgovoriti s najmanje jednom rečenicom. Najzanimljivije da/ne pitanje bilo je ono o poštivanju prava radnica, gdje je većina sugovornica odgovorila da su se prava radnica poštivala, da bi zatim u složenijim pitanjima ipak preformulirale svoj odgovor. Kroz složenija su pitanja radnice trebale potvrditi ili opovrgnuti teze o položaju žena u socijalizmu. U ovom je dijelu rada fokus bio stavljen na „male ljude“ i njihova svjedočanstva koja su zanemarena kroz dostupnu literaturu.

Zaključci nastali na temelju istraživanja doveli su do saznanja da je većina žena zaposlenih u Tekstilnoj industriji Zadar, svoj radni staž provela uglavnom na istom radnom mjestu, s malim mogućnostima za napredovanje. Napredovanje je iziskivalo viši stupanj obrazovanja, koji su žene-radnice teže ostvarivale, ne zato što nisu htjele, već zato što je većina tih žena imala djecu. Nedovoljna osjetljivost društva i države prema majci-radnici primorala je žene da budu zadovoljne onim što imaju i ne streme ka višem. Radnica u tekstilnoj industriji, osim što nije mogla napredovati na veće rukovodeće funkcije, radila je u teškim uvjetima (vrućina, prašina, monotonost radnji, norma), a da pritom nije bila ravnopravna sa muškim kolegama, najviše u vidu plaća. Žene su u tekstilnoj industriji imale do 30 posto niže plaće od svojih muških kolega. Nažalost konkretniji podaci o plaćama nisu

dostupni u Državnom arhivu u Zadru, a obzirom na protok vremena i mijenjanja valute, sugovornicama je bilo teško prisjetiti se tadašnje plaće. Ovdje treba napomenuti da su sugovornice većinom bile zadovoljne plaćom u tvornici, iako je ona dokazano bila manja od plaće muških kolega.

Analizirajući arhivsku građu, dolazi se do zaključka da su žene i u sporednim stvarima Tekstilne industrije Zadar bile marginalizirane. Tako su npr. u tvorničkom časopisu *Tekstilac* prevladavali većinom muški autori, dok je muška populacija također dominirala i po pitanju podjele stanova. Iako možda sporedni, izneseni podaci govore protivno socijalističkoj emancipaciji žena, uzme li se u obzir da je u tekstilnoj industriji radilo oko 70 % žena.

Ženu je nakon smjene u tvornici, čekala i druga smjena, tj. njen posao u kući. Istraživanja su pokazala kako je privatni život, unatoč svim promjenama, ostao u sferi tradicionalnog. Briga o djeci i ostalim ukućanima te kućanski poslovi stereotipno su smatrani ženskim poslovima, što je dovelo do dvostrukog opterećenja radne žene, a to potvrđuju sve sugovornice razgovora koje nisu oklijevale izravno reći da pomoć u kući nisu imale od svojih muževa. Iako je socijalizam ženama dao zakonsko pravo glasa, pravo na obrazovanje i zapošljavanje, pružajući im osjećaj emancipacije, ipak je izostala ona najbitnija promjena, a to je emancipacija muškaraca i društva u cjelini. Što se položaja žena u socijalizmu tiče, najvažnije je shvatiti da je ravnopravnost muškaraca i žena uvedena „odozgo“, kroz komunističku ideologiju, a ne kao rezultat borbe žena.

Tranzicijske su zemlje, pa tako i Hrvatska, devedesetih godina ušle u repatrijarhalizaciju, vraćajući oblike patrijarhata ponovno u život. I danas, trideset godina poslije, naći će se nemali broj žena koje smatraju da je njihov podčinjen položaj nešto što se podrazumijeva. Takve su situacije naročito zastupljene po okolnim mjestima i selima Hrvatske, gdje se još uvijek drži do tradicionalne uloge žena i do onoga što će selo reć.

Nadalje, svatko si uzima za pravo zadirati u reprodukcijska prava žena, ignorirajući tako njihovo pravo izbora. Surova je realnost da je Hrvatska zemlja u kojoj muškarci i žene još uvijek nisu ravnopravni i gdje odgovori na pitanje o položaju žena glase : (...) *mislím da je jednako, i danas i onda. Za ženu je uvijek jednako* (G.D., intervju).

8. POPIS LITERATURE

8.1. Popis skraćenica

AFŽ – Antifašistički front žena

AFŽH – Antifašistički front žena Hrvatske

AFŽJ – Antifašistički front žena Jugoslavije

AVNOJ – Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije

FNRJ – Federativna Narodna Republika Jugoslavija

KP – Komunistička partija

KPH – Komunistička partija Hrvatske

KPJ – Komunistička partija Jugoslavije

NOB – Narodno oslobodilačka borba

NOO – Narodnooslobodilački odbori

NOP – Narodno oslobodilački pokret

SFRJ – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija

ZAVNOH – Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske

8.2. Popis literature

- T. Anić, 2012, Junakinje i junaci rada, *Izložba Refleksije vremena 1945 – 1955*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2012, str. 40 – 57.
- A. Bebel, 1913, Žene i socijalizam, Naša snaga, Zagreb, 1913.
- G.K. Bertsch, K.L. Persons, 1980, Workers Education in Socialist Yugoslavia, *Comparative Education Review*, Vol. 24, No. 1, The University of Chicago Press, 1980, str. 87 – 97.
- D. Bilandžić, 1976, *Kratak pregled samoupravljanja u Jugoslaviji*, Marksistički centar, Split, 1976.

- I. Biočina, 2018, *Proizvedeno u Hrvatskoj. Tranzicija hrvatske tekstilne industrije*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2018.
- R. Borić, M. Šinko, S. Prlenda, 2009, *Ostvarivanje politike jednakih mogućnosti za tekstilne radnice/ke*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2009.
- N. Božinović, 1953, *Položaj žene u FNRJ*, Kultura, Beograd, 1953.
- C. Bonfiglioli et all., 2016, *Izgubljena revolucija : AFŽ između mita i zaborava*, Udruženje za kulturu i umjetnost Crvena, Sarajevo, 2016.
- Činjenice – provjera istinitosti - <https://www.cinjenice.eu/clanak.php?id=8> (posjećeno 16.02.2021.)
- D. Dijanić et all., 2004, *Ženski biografski leksikon : sjećanje žena na život u socijalizmu*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2004.
- A. Dragić, 2005, *Gospodarstvo Zadra od 12. do 20. stoljeća*, Matica Hrvatska, Zadar, 2005.
- Državni zavod za statistiku Republika Hrvatska - <https://www.dzs.hr> (posjećeno 15.03.2020.)
- Z. Erent – Sunko, 2004, *Pravni položaj žene kroz povijest i suvremeno europsko obiteljsko pravo*, Pravni fakultet, Zagreb, 2004.
- A. Feldman, 2004, Poričući gladnu godinu – žene i ideologija jugoslavenstva (1918 – 1939), *Žene u Hrvatskoj : ženska i kulturna povijest*, Ženska infoteka, Zagreb, 2004, str. 235 – 246.
- B. Galić, 2006, Stigma ili poštovanje? Reproductivni status žena u Hrvatskoj i šire, *Revija za sociologiju*, Vol. 37, No. 3 – 4, Zagreb, 2006, str. 149 – 164.
- K. Golik, 1966, *Od 3 do 22*, Zagreb Film, Hrvatska - <https://www.youtube.com/watch?v=avaas3e37T4> (posjećeno 29.03.2020.)
- Bell Hooks, 2004, *Feminizam je za sve : strastvena politika*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2004.
- Hrvatski povijesni portal - <http://povijest.net/2018/?p=1456> (posjećeno 12.02.2021.)
- Indigo digitalni repozitorij - [https://repozitorij.dief.eu/a/?pr=iiif.v.a&id=107546&tify={\"pages\":\[48\],\"panX\":0.822,\"panY\":0.611,\"view\":\"scan\",\"zoom\":0.586}](https://repozitorij.dief.eu/a/?pr=iiif.v.a&id=107546&tify={\) (posjećeno 09.02.2021.)
- R. Iveković, 1981, Studije o ženi i ženski pokret, *Marksizam u svetu*, Vol. 8, No. 8 – 9, Novi Sad, 1981, str. 5 – 49.

- S. Iveković, 2003, *Borovi i jele*, Centar za ženske studije, Hrvatska - <https://www.youtube.com/watch?v=Q8qpEEQIJBM> (posjećeno 22.05.2020.)
- R. Jambrešić Kirin, 2008, *Dom i svijet. O ženskoj kulturi pamćenja*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2008.
- R. Jambrešić Kirin, 2012, *Žene u formativnom socijalizmu, Izložba Refleksije vremena 1945 – 1955*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2012, str. 182 – 201.
- R. Jambrešić Kirin, M. Blagaić, 2013, The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage : a Case Study of the Jugoplastika Factory, *Narodna umjetnost : hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 50, No. 1, Zagreb, 2013, str. 40 – 73.
- A. Jušić, “Ja mislim, drugarice...” AFŽ Arhiv - <https://afzarhiv.org/items/show/481> (posjećeno 16.02.2021.)
- V. Katunarić, 1984, *Ženski eros i civilizacija smrti*, Biblioteka Naprijed, Zagreb, 1984.
- J. Kecman, 1978, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918 – 1941*, Narodna knjiga, Beograd, 1978.
- Đ. Knežević, 2004, Kraj ili novi početak? – Feminizam od šezdesetih do danas u Jugoslaviji/ Hrvatskoj, *Žene u Hrvatskoj : ženska i kulturna povijest*, Ženska infoteka, Zagreb, 2004, str. 247 – 260.
- F. Kožul, 1973, *Samoupravni i radni status žene u Bosni i Hercegovini* (rezultati istraživanja), Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 1973.
- *Krivični zakonik*, 1965, Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Beograd, 1965.
- G. Massey, K. Hahn, D. Sekulić, 1995, Women, Men and the „Second Shift“ in Socialist Yugoslavia, *Gender and Society*, Vol. 9, No. 3, Sage Publications, 1995, str. 359 – 379.
- A. Matošević, 2015, *Socijalizam s udarničkim licem. Etnografija radnog pregalaštva*, Biblioteka etnografija, Zagreb, 2015.
- S. Mežnarić, 1985, Theory and reality : The status of employed women in Yugoslavia, *Women, state and party in Eastern Europe*, Durham, NC : Duke University Press, 1985, str. 214 – 220.
- D. Mihaljević, 2016, Feminizam – što je ostvario?, *Mostariensia : časopis za društvene i humanističke znanosti*, Vol. 20, No. 1 – 2, Mostar, 2016, str. 149 – 169.

- S. Milinkov, 2014, Medijska prezentacija žena pedesetih godina prošlog veka u Jugoslaviji : retradicionalizacija društva vs. emancipacija na primeru Autonomne pokrajine Vojvodine, *Narodna umjetnost : hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 51, No. 2, Novi Sad, 2014, str. 173 – 190.
- E. Petrović, R. Petrović, A. Šimić, 1996, Family Research and Theory in Yugoslavia, *Marriage and Family Research*, Vol. 22, No. 3 – 4, The Haworth Press, str. 259 – 286.
- N. Popović, 1947, *Živjeće ovaj narod*, Jadran film, Jugoslavija - <https://www.youtube.com/watch?v=jya4VQQPRCc> (posjećeno 11.02.2021.)
- V. Premuž Đipalo, 2016, Žene u doba socijalizma : slučaj „Dalmatinka“, *Ethnologica Dalmatica*, No. 23, Split, 2016, str. 159 – 192.
- A. Prokop, 1969, *Komentar Osnovnom zakonu o braku*, Školska knjiga, Zagreb, 1969.
- K. Prpić, 1979, Žena u procesu zapošljavanja, *Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, Vol. 51, No. 63 – 64, Zagreb, 1979, str. 49 – 59.
- S. Ravlić, 2000, John Stuart Mill, Harriet Taylor i prava žena, *Politička misao : časopis za politologiju*, Vol. 37, No. 3, Zagreb, 2000, str. 70 – 85.
- J.B. Reeves, 1990, Social Change in Yugoslavia and its Impact on Women, *International Journal of Sociology of the Family*, Vol. 20, No. 2, Stephen F. Austin State University, Texas, 1990, str. 125 – 138.
- R. Senjković, 2018, Ugljen i šminka. Narativi o jugoslavenskoj radnici na ponudi posttranzicijskom sjećanju, *Etnološka tribina*, Vol. 48, No. 41, Zagreb, 2018, str. 174 – 193.
- L. Sklevicky, 1984, Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme narodnooslobodilačke borbe 1941 – 1945, *Povijesni prilozi*, Vol. 3, No. 3, Zagreb, 1984, str. 83 – 127.
- L. Sklevicky, 1996, *Konji, žene, ratovi*; odabrala i pripremila Dunja Rihtman Auguštin, *Ženska infoteka*, Zagreb, 1996.
- L. Sklevicky, 2020, *Žene i moć. Povijesna geneza jednog interesa*; uredile Andrea Feldman i Marijana Kardum, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2020.
- A. Spahić et al., 2014, *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 2014.

- M. Stojčić, 2009, Proleter i svih zemalja – tko vam pere čarape?, *Društvo u pokretu : Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Cenzura, Novi Sad, str. 108 – 122.
- *Tekstilni kombinat „Boris Kidrič“*, Narodni list, Zadar, 1975.
- I. Tomić – Koludrović, 2015, *Pomak prema modernosti*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2015.
- VoxFeminae – Women Media Independence - <https://voxfeminae.net/pravednost/vodic-kroz-pravce-i-valove-u-feminizmu-za-pocetnice-ke/> (posjećeno 12.02.2021.)
- D. Željko, 2014, Obiteljskopравни položaj žena u Hrvatskoj u razdoblju od 1914. do 2014. godine, *Pravnik : časopis za pravna i društvena pitanja*, Vol. 47, No. 96, Zagreb, 2014, str. 21 – 48.

8.3. Popis korištenih izvora

Arhiv :

Državni arhiv u Zadru

Signatura: HR–DAZD–437

Naziv fonda: Tekstilna industrija Zadar

Disertacije :

D. Dijanić, 2014, Društveno – kulturalni aspekti položaja žena : Antifašistička fronta žena (1945 – 1953), Hrvatski studiji, Zagreb, 2014.

Novine i periodika :

Dalmatinka u borbi/ Oblasni odbor Antifašističkog fronta žena Dalmacije, 1943. – 1945. godine

Žena u borbi : glasilo Antifašističke fronte žena Hrvatske, 1945 – 1956. godine

9. SAŽETAK

Antifašistička fronta žena Jugoslavije/Hrvatske prva je masovna organizacija žena na ovim prostorima. AFŽ je sustavno pomagala vojnike kroz rat, a njena djelatnost nastavila se je i nakon rata. Međutim, organizacija je počela poprimati oblike samostalnosti, što se nije sviđelo Komunističkoj partiji pa dolazi do ukidanja AFŽ-a 1953. godine. Uspostavom socijalističke države, riješeno je i žensko pitanje, koje nije postojalo zasebno, nego u okvirima radničkog pitanja. Socijalizam je žene zakonski izjednačio s muškarcima, u svim poljima života. Temeljni istraživački problem kojim se bavi ovaj rad jest da li su žene u socijalizmu doista bile emancipirane. Socijalistička praksa nije omogućila ženama proklamiranu rodnu jednakost, koja je u nekim sferama ostvarena samo djelomično, a najvažnije je shvatiti da je ravnopravnost muškaraca i žena uvedena „odozgo“, kroz komunističku ideologiju, a ne kao rezultat borbe žena.

Ključne riječi : *Antifašistička fronta žena, žene, emancipacija, socijalizam, žensko pitanje, komunizam*

10. SUMMARY

A woman in the process of building Yugoslavian socialism, the example of Zadar

The Anti-Fascist Women's Front of Yugoslavia / Croatia was the first mass organization of women in this area. AFŽ systematically assisted soldiers through the war, and its activities continued after the war. However, the organization began to take the form of independence, which the Communist Party did not like, so the AFŽ was abolished in 1953. With the establishment of the socialist state, the women's issue was resolved, which did not exist separately, but within the framework of the workers' issue. Socialism legally equated women with men, in all spheres of life. The fundamental research problem addressed in this paper is whether women in socialism were really emancipated. Socialist practice did not enable women to proclaim gender equality, which in some spheres was only partially achieved, and the most important thing is to understand that equality between men and women was introduced "from above", through communist ideology, and not as a result of women's struggle.

Key words: *Anti-fascist Women's Front of Croatia, women, emancipation, socialism, women question, communism*

11. PRILOZI

Transkripti intervjua

G.D., rođena 1957. godine, majka troje djece, iz Zadra, razgovor vođen 29.06.2021.

1. Je li vam posao u tvornici bio prvo zaposlenje? DA/NE – odgovor DA
2. Jeste li prva žena u obitelji koja radi? DA/NE – odgovor DA
3. Jeste bili zadovoljni plaćom u tvornici? DA/NE – odgovor NE
4. Jesu li se na vašem radnom mjestu poštivala prava radnica? DA/NE – odgovor NE
5. Je li vam vaš posao bio bitan? DA/NE – odgovor DA

6. Kakva je bila obitelj u kojoj ste odrasli? Kako je vaš odgoj utjecao na vaš kasniji život?

Odrasla sam u obitelji gdje je otac sam radio, a mama se brinula za nas dicu, imala sam još sestru i brata. Mama se je uz brigu o nama, nešto malo bavila i poljoprivredom. Život na selu bio je težak, to je sve bilo siromaštvo. Odgojena sam u tradicionalnoj obitelji, a taj je odgoj dobro utječe na nas jer smo mi svakog poštivali. Gdje god smo došli, uvijek smo pazili da ne povridimo ikoga i da ostavimo dobar dojam na narod kojeg susrećemo, bilo na poslu, bilo na ulici. Smatram da su nas roditelji dobro odgojili.

7. Koja je vaša razina obrazovanja?

Završila sam srednju tekstilnu školu, nakon osmogodišnje osnovne, koja je trajala tri godine i nakon toga sam se zaposlila u Kidriču, u međuvremenu i udala. Završila sam školu, a radila sam isto kao i bez škole.

8. Kada ste se zaposlili u TIZ – u i koliko ste dugo tamo radili?

U TIZ-u sam se zaposlila 1980. godine i radila sam do 2000. godine.

9. Što ste radili na vašem radnom mjestu? Opišite mi to! Je li na vašem radnom mjestu bilo prostora za napredovanje?

Radila sam na strojevima u pogonu končaonice. To su bili ogromni strojevi na kojima su bila vretena i kalemi, tj. iz kalema je nit išla na vreteno i tako se dobiva gotovi konac. U pogonu je

bilo dosta vruće i teško za radit, iako u mom pogonu nije bilo toliko prašine ka u drugim pogonima, jer mi smo bili druga faza rada. Ali vrućina je bila velika jer konac nije mogla ići ako temperatura nije bila prilagođena. Vlaga je isto morala bit prilagođena. Liti se jednostavno nije moglo raditi, tako da bi mi išli na kolektivni godišnji liti od 1.7. i vratili bi se polovicom osmog miseca radi vrućine. Što se prostora za napredovanje tiče, ja sam od početka radnog odnosa do kraja bila na istim strojevima. Mogla sam ići dalje u školu, ali nisam tila.

10. Tko je čuvao vašu djecu dok ste vi radili? Jesu vaša djeca išla u vrtić Kombinata? Jesu li roditelji mogli priuštiti vrtić?

Dok sam ja radila, meni je svekrva čuvala dicu, bila je tu. Živili smo u kući s muževim ocem i majkom, i troje djece. I moj je muž radije u Kidriču, pa smo mogli minjat smjene, tako da je on npr. bio u prvoj, dok sam ja radila noćnu ili obrnuto. U tvornici su nam uvijek izlazili u susret što se dogovaranja smjena tiče. Tu stvarno nikad nije bilo problema. Naša dica nisu išla u vrtić, tu su išla dica kome stvarno nitko nije imao čuvati dicu. A i na kraju krajeva, što je ženi koja je išla u noćnu vridio vrtić. Dica su joj stala kod kuće. Žene koje su radile noćnu smjenu, njima je bilo teško. Ima žena koje su radile sa mnom noćnu smjenu i dicu ostavljale samu po noći, a vezale bi ih za krevet da ne bi gdje otišli jadni.

11. Kako ste usklađivali privatni i poslovni život? Tj. kako ste balansirali između tvornice i doma?

Radili smo na smjene ja i muž, tako da je jedno od nas dvoje uvijek bilo s dicom. Da oni nisu babu slušali ili ne znam što, mi smo uvijek tu bili. Mi smo uvijek bili uz obitelj jer nama je obitelj sve, mi smo tako odgojeni. A kad bi došla iz noćne, nisam ja odma išla leć. Ne, najprije bi skuvala svojoj dici ist i starcima, a onda sam išla leć pa je moja pokojna svekrva čuvala dicu, a ja bi spavala da mogu navečer opet u noćnu, od 10 navečer do ujutro u 6.

12. Jeste li se mogli osloniti na muža u npr. kućanskim poslovima i po pitanju brige za djecu?

Na muža se nisam mogla osloniti u kućanskim poslovima, ali jesam za dicu. U ono naše vrime, nisu ljudi baš toliko pomagali ženama. Nije moj muž zna ništa onda, a ne zna ni sada. Nije on ni kuha, ni ništa. Ali za dicu je, stvarno. Pomagao je, išao na roditeljske sastanke, uvijek je s njima razgovara, govorio im što je u životu dobro, a što loše i s time sam ja stvarno bila zadovoljna. Naša su dica uvijek više s čačom razgovarala kad bi kakav problem imala, nego sa

mnom jer je on bio stablo, kako bi rekla, tako je to bilo u naše vrijeme. Tako je i moj čaća meni.

13. Koliko je vama značio vaš posao u obiteljskom i društvenom životu?

Dosta, jer ja sam imala svoju plaću, a muž svoju. Dakle, u kuću smo donosili dvi plaće, iako su bile male, ali nama su značile jer smo svojoj duci ipak mogli nešto priuštiti. Troje dce, trebalo je njih obut i obući, a da nisu jadni najbidniji. Znaš kako ti je kad dite šalješ u školu, pa da je jadno nikakvo. Nije to moralo biti ne znam bogzna što, ali uvijek si pazio da ti dite ne odskače od druge dce i naravno da su mi siti. Bilo je zafrkano i onda, nimalo bajno. Čuj, svako vrime nosi svoje. Mi sad kažemo sad u ovom sistemu nema posla ovo ono, ni onda nije bilo posla za sve. I uvijek bi lakše našao posao kad bi te netko zna, jer neće te svak ni primit ako te ne pozna. To je tako bilo, bogami je i danas. Ja sam npr. u Kidriču na praksi bila, pa sam im već tamo bila poznata. Svu sam svoju praksu tamo odradila, tri godine.

14. U tvornici je djelovao Aktiv žena. Jeste li možda bili član?

Je, je, djelovao je Aktiv. Moga si putovat s Aktivom žena. Ja nisam bila član jer što ću ja bit aktivna, imala u kući troje dce i dvoje starčadi, nisam ja imala vremena za to. Najviše su organizirale izlete i takmičenja, pa bi išle u drugi grad gdje je isto bila tekstilna tvornica, npr. u Vukovar, Osijek, itd. Dobro je to bilo, tko je moga, ali ja nisam mogla.

15. Smatrate li da ste na radnom mjestu bili ravnopravni s vašim muškim kolegama?

Nismo, mi žene nismo bile ravnopravne s muškima. Muški je moga bit majstor smjene, a žena nije mogla. Tek su poslije dozvolili, ali onda je već i propala firma. Ali na svim važnijim pozicijama bili su muški.

16. Da li su postojale razlike u plaćama između muških i ženskih radnika?

Pa jesu. Normalno, muški je uvijek ima veću plaću nego žena. Ne znam zašto je to bilo tako. Iskreno, ni ne sićam se kolka mi je bila plaća, al ajmo reć da su mi one prve plaće bile oko 1.600,00 tadašnjih dinara. Jedino, znaš što je nami bilo dobro, mi smo svako treći mised imali višak novaca. Kad bi se pokaza taj višak, onda bi dali nama radnicima. Dobio bi još jednu cilu plaću svaki treći mised, to je bilo dobro, al bogami poslije nismo imali. Mi smo, tj. moj muž i ja, s tom plaćom mogli živiti. I zato što je bio i sindikat, a mi smo preko sindikata imali zimnicu. I hranu smo mogli dignut preko sindikata, to je nama bilo super. Meso, slaninu, suhi fažol, drva, sve preko sindikata jer je bilo povoljnije. A danas ne mogu ništa kupiti od svoje

penzije recimo, ne mogu ništa kupit jer je meni limit 1.500,00 kn jer mi je penzija 1.500,00 kn. I što ću ja za te novce kupit, ništa. Tada je lakše bilo što se tiče npr. toga. Mladi ljudi su mogli bolje živiti, i nismo se ničeg bojali. Danas se mlad čovjek boji hoće li ostati bez posla, ali mi se toga nismo bojali. Ja sam mislila da ću umrijeti u Kidriču.

17. Jesu li radnice u tvornici pokretale pitanje prava žena?

Ma ne, tko je to mogao, nismo mi jadne. Nije se o tome govorilo u moje vrijeme, tko je smio što reći kontra sistema ili nešto, ma kakvi. A pogotovo neposlušni na radu, nisi ti smio reći da nećeš. Ali meni je muž tamo radio pa je meni bilo drugačije, nije me nitko maltretirao. Al bogami ove što nisu imale muža, nije njima bilo lako. Radile bi sve samo da ne izgube posao. Puno je to gore bilo tad nego danas. Jer danas žena može odmah prijaviti za npr. maltretiranje na poslu, a tko je onda mogao išta reći, prijaviti ikoga. One su jadne bile sretno samo da rade.

18. Koji je po vama razlog (ili razlozi) neaktiviranja žena u tvornici?

A što će žene, one su tamo bile samo radnice.

19. Kakvo je vaše mišljenje po pitanju dodjele stanova, tj. cjelokupnom stambenom pitanju uopće?

Ma to ti isto nije vridilo ništa. Npr. ono što sigurno znam, moj se šef tada rastavio i stan ostavio prvoj ženi, a on dobio drugi stan. Zašto, na račun čega? I ne samo moj šef, takvih je bio pun Kidrič. To se namištalalo, a pravilnike su pisali prema sebi. Radnik bi isto dobio stan, ali puno teže. Mi smo npr. tražili kredit kako bi prominili krov na kući, ali isto nismo dobili. Žene su bile zakinute i po pitanju dodjele stanova, točno, to ti je istina.

20. Što je socijalizam promijenio u životima žena?

Ništa, ništa nije prominio. Jer da je socijalizam bio za radnika i za žene, onda bi ja bila beneficirana pa bi mogla davno prije u mirovinu otići. A ne majka troje djece i o dvoje starčadi se brinila, a radila tri smjene. Eto ti socijalizma za žene.

21. Što je danas drugačije, tj. je li tada bilo bolje ili je danas (po pitanju položaja žena)?

Po pitanju položaja žena, mislim da je jednako, i danas i onda. Za ženu je uvijek jednako.

A.K., rođena 1951. godine, majka troje djece, iz Zadra, razgovor vođen 29.06.2021.

1. Je li vam posao u tvornici bio prvo zaposlenje? DA/NE – odgovor DA
2. Jeste li prva žena u obitelji koja radi? DA/NE – odgovor NE
3. Jeste bili zadovoljni plaćom u tvornici? DA/NE – odgovor DA
4. Jesu li se na vašem radnom mjestu poštivala prava radnica? DA/NE – odgovor DA
5. Je li vam vaš posao bio bitan? DA/NE – odgovor DA

6. Kakva je bila obitelj u kojoj ste odrasli? Kako je vaš odgoj utjecao na vaš kasniji život?

Rodila sam se u jednom malom mjestu Poličnik kraj Zadra. Bilo nas je tri sestre i samo mater, a otac je bio u onom drugom ratu, tobože ustaša, ajmo reć. Bio je 19 godina u zatvoru, tako da smo nas tri sestre odrasle same s materom. On je doša '71., tad sam se ja i udala kad je moj otac doša. Zaposlio se u Bagatu, al je brzo umra i opet je mater ostala sama. Tako da je teško odrastanje bilo. Moja je mama radila u tvornici ribe pa smo došli živit u Arbanase, nas troje dice i mater, a tamo smo i završile osnovnu školu. Mama je bila jako, jako stroga. I tukla nas je, i bubala i zatvarala od straha da ne bi pošle krivim putem. Mater se jako bojala jer nismo imale čače pa će svak reć da smo bile vake nake. A ja sam kao mater bila potpuno drugčija prema svojoj dicit. Imam ih troje, kćer i dva sina. Bila sam s njima više prijatelj, i nisam bila stroga. I eto, hvala Bogu, svi su ispali dobro. Svi rade i imaju svoje obitelji. Zadovoljna sam s njima jako, a imam sedam unučadi zasad, sedam.

7. Koja je vaša razina obrazovanja?

Završila sam samo osnovnu školu, a kasnije sam išla na onaj tečaj za daktilografkinju, al to mi se ne prizna, znaš.

8. Kada ste se zaposlili u TIZ – u i koliko ste dugo tamo radili?

U TIZ-u sam se zaposlila 80-ih, ne sićam se točno kad. Rano sam se udala, sa 21 godinom. I radila sam do kraja, dok nije propalo sve. A poslije tog Kidriča sam radila 16 sezona u Zatonu, od 1.4. do 1.10. I eto, onda sam napunila 60 godina i išla u mirovinu.

9. Što ste radili na vašem radnom mjestu? Opišite mi to! Je li na vašem radom mjestu bilo prostora za napredovanje?

Radila sam u končaonici, na strojevima. A pamuka, šporkice, a što da ti kažem. Uvjeti rada bili su užas, nikakvi. Zimi ledeno, a liti vruće, strojevi vrući. Najgore je bilo u predioni, taj prvi dio, di se on prerađiva, a kod nas je pamuk već dolazije u vretenima, ono prerađen pamuk, ali je svejedno bilo užas, ajme Bože sačuvaj prašine. Ja sam radila baš na strojevima i to je bilo jako naporno. Bio si na normu, i mora si to odradit. Vidiš i sama da pušim, e onda sam ja išla dva dima povuéc i vraćala se, trčala nazad, uvijek trčeć, ali nikad nisam bila ispod norme, nikad. Ali onda si bija mlad, što ti je onda bio problem. Nikad mi nije bilo monotono, jer nas je bilo puno, u jednoj smjeni oko 40-ak i dva majstora, tj. jedan majstor i jedan vozač što je vozije taj pamuk. Ali nije nam bilo monotono, tamo smo i viceve pričale, i pakostile jedna drugoj, ali napredovale nismo. Kako si doša, tako si i pošla.

Radila sam u tri smjene, do zadnjega. Jedino kad bi rodila, recimo ovo dvoje starijih, onda ti je bilo dva, tri miseca samo, nisi moga, nije to ka danas. Ali kad sam ovog mlađeg rodila, onda sam bila jednu cilu godinu kući. Ako ti je trudnoća bila u redu, nitko ti bolovanje nije da. Ja sam s ovom starijom kćeri, rodila sam ju u devetom mjesecu, a cili sedmi misec sam još odradila jer ako uzmeš prije više, onda kad rodiš bebu ideš ranije radit. I onda sam bila doma s bebom tri, tri i pol mjeseca i nazad na posla. Samo smo onda radile po četiri sata, ne osam.

10. Tko je čuvao vašu djecu dok ste vi radili? Jesu vaša djeca išla u vrtić Kombinata? Jesu li roditelji mogli priuštiti vrtić?

Dicu mi je čuvala moja svekrva, mater od mog muža. Živili smo u kući muž, ja, troje dice, svekrva i svekar. A svekrva mi je dicu čuvala besprijekorno, stvarno je bila prava baba i mater. Išla su mi dica u vrtić, tj. ovo dvoje starijih u predškolski na Relji, tamo gdje je sad City Galleria, a ovaj mlađi je iša tu kod časnih, al baš u vrtić jer je baba tad već bila malo starija i nije više mogla. Nisu to bili vrtići Kombinata, ne. Pa mislim da su si roditelji mogli priuštiti vrtić, da. Al to su ti išla dica koju stvarno nitko nije ima čuvat, ali nama je većinom ima tko čuvat.

11. Kako ste usklađivali privatni i poslovni život? Tj. kako ste balansirali između tvornice i doma?

Znaš kako, kad dođeš doma onda te dočeka dobro radit. Ali nekako se to sve stizalo. Sve je to bilo, i oprat i spremat, i dica, ma pod normalno. Mi bi radile kad bi dica spavala, a ja vidim sad ove mlade spavaju kad i dica, pa kad će onda radit. Kad su dica legla, mi bi peglale, prale, spremale što će sutra u školu ili u vrtić. A kad bi radila noćnu, imala bi tu sreću, ja bi ujutro

samo donesla spizu i odmah bi išla leć. Baba je njih i u školu i u vrtić, a ja sam do 10 sati ujutro spavala i onda se digneš, kuvaš, spremaš, al bi i popodne otišla leć jer mi je muž radio dvokratno pa je bio s dicom. Jedan tjedan bi radila jutro, pa onda ideš u noćnu iz prve i onda drugu.

12. Jeste li se mogli osloniti na muža u npr. kućanskim poslovima i po pitanju brige za djecu?

Muž mi baš i nije pomaga u kućanskim poslovima, ni dan danas ne zna. Nikad nije naučio jer je ima mater koja mu je kuhala prije, a sad ima mene. I nekako, nije za to, baš nije za to. A s dicom, imali su nekako tu crtu da su svi volili nogomet, pa su se tu našli, u sportu. Ali dobro, nismo se nikad tukli, nismo se nikad rastavljali i mi smo zajedno otkako smo se oženili do dana danas i eto.

13. Koliko je vama značio vaš posao u obiteljskom i društvenom životu?

Kad sam ja počela radit u Kidriča, mi smo imali dobre plaće. Jako dobre. Tako da si ti moga izać i na večere, i na Borik, vamo tamo, svugdi s dicom. Stvarno jesmo.

14. U tvornici je djelovao Aktiv žena. Jeste li možda bili član?

Da, djelova je Aktiv žena, ali nikad nisam bila član. Samo vatrogasnog društva, i onda bi išli štogod gasit, na izlet, bilo nam je lipo. Ali nisam ti ja baš ostajala puno jer sam uvek kući trčala, kao i svak. Ne što ja ne bi, nego ne možeš.

15. Smatrate li da ste na radnom mjestu bili ravnopravni s vašim muškim kolegama?

Jesmo, ha ravnopravni, one velike nismo ni viđali, a ovi mali, odnosno majstori i ovaj vozač, oni su bili ka i mi. Nije nitko nikoga, ne znam, stvarno nismo. Bilo nam je lipo i gotovo, eto.

16. Da li su postojale razlike u plaćama između muških i ženskih radnika?

Ja mislim da ne. Mi smo radile na normu, a pošto smo mi sve bile obiteljske žene, onda ti je taj novac bio jako važan. Što više radiš, više ćeš i dobit. Pa smo se znali i rugati, ja i moja jedna prijateljica s Ploča, mi smo vam 10 godina na istom mjestu radile. Znači u deset godina nismo falile uru, jer kad bi bio npr. na bolovanju ili negdje, kad se vratiš, ne vratiš se tamo gdje si radio, već tamo gdje je slobodno jer je tamo negdje drugi, to su takvi poslovi bili. Nisu mene mogli čekat dok se ja vratim s bolovanja. Znači mi smo 10 godina na istom stroju, Francuzi su to bili, novi strojevi, ja i ta moja prijateljica 10 godina nismo otišle na bolovanje. I onda sam ja ostala trudna i tad sam otišla na bolovanje. Kolika mi je bila plaća, iskreno ne

sićam se, bilo je dosta, al se ne sićam. I imali smo svaka tri miseca još jednu plaću, tako da smo mi imali. A muški, naši majstori, oni su možda imali zeru više, al ne puno više.

17. Jesu li radnice u tvornici pokretale pitanje prava žena?

Ma nama je to bilo dobro jer smo dobivale dobre plaće, naspram drugih tvornica kao npr. Adria, meni je tamo sestra radila, mi smo dobivali više. Mi smo bili među najboljima.

18. Koji je po vama razlog (ili razlozi) neaktiviranja žena u tvornici?

Onda nitko nije bio aktivan. To su bile sve žene iz okolnih mista, imale su obitelj, poljoprivredu, i kome je tad bio važan Aktiv žena kad si imao svoje brige i obveze.

19. Kakvo je vaše mišljenje po pitanju dodjele stanova, tj. cjelokupnom stambenom pitanju uopće?

To ti je bilo onaj tko je bio bliže oltaru, on je dobio stan. Kad su počele te zgrade Solidarnosti tobože, to je bilo kao za ljude koji su u potrebi jel. I tu ti je bila jedna moja prijateljica, s nama je radila na strojevima i ona je imala bolesno dite, cili život bolesna, i bila je podstanarka s tim djetom, a muž joj je poginija od struje. I njoj je socijalna radnica rekla da se prijavi za stan, ali ona jadna nije tila jer tko će njoj dat stan. I nekako se na kraju jadna prijavila ipak, ali joj je Radnički savjet odbija zahtjev, a prihvatio zahtjev šefa smjene i njegove žene koji su imali kuću u Debeljaku i oni su dobili prednost ka da ne putuju. Međutim tu se pobunila cila naša smjena, tj. svi pogoni i svaka im čast na tome i kako se to proćulo, on nije moga dobit stan i na kraju ga je dobila ona.

20. Što je socijalizam promijenio u životima žena?

Meni se čini ništa, ama baš ništa.

21. Što je danas drugačije, tj. je li tada bilo bolje ili je danas (po pitanju položaja žena)?

Sve je to ostalo isto. Ajde sad u novije vrime, ima sad žena dosta na tim mistima, ne možemo reć da nema, ali trebalo bi ih bit i više. Mislim, nema tu što ne može žena, ne može muški. Mi u biti možemo sve, ali oni ne mogu sve što mogu žene i nikad neće moći. A žena bogami može sve. I prava žena na pravome mistu bi napravila više nego muško na tom mistu.

M.B., rođena 1954. godine, majka dvoje djece, iz Posedarja, razgovor vođen 22.07.2021.

1. Je li vam posao u tvornici bio prvo zaposlenje? DA/NE – odgovor NE
2. Jeste li prva žena u obitelji koja radi? DA/NE – odgovor NE
3. Jeste bili zadovoljni plaćom u tvornici? DA/NE – odgovor DA
4. Jesu li se na vašem radnom mjestu poštivala prava radnica? DA/NE – odgovor NE
5. Je li vam vaš posao bio bitan? DA/NE – odgovor DA

6. Kakva je bila obitelj u kojoj ste odrasli? Kako je vaš odgoj utjecao na vaš kasniji život?

Rođena sam u Posedarju, u velikoj obitelji s puno djece, točnije bilo nas je petero ćeri i dva sina. Tata je radio, a mama nije. Odgoj je bio strog, npr. ja sam počela raditi s 16 godina, u tri smjene, a još sam tada živjela s njima. I nije to bilo sad ću ja spavati danom, ne, moja mater nije to razumjela. Najprije sam se zaposlila ovdje, tu je nekad hotel bio, hotel Luna, tu gdje je sad kafić. Kad sam rodila, ja mislim da sve ono što sam mogla da sam dala djece, i nisam spavala i podredila sam se njima jer nisam htjela dozvoliti da žive onako kako sam ja živjela kao djece.

7. Koja je vaša razina obrazovanja?

Završila sam samo osnovnu školu.

8. Kada ste se zaposlili u TIZ – u i koliko ste dugo tamo radili?

U TIZ-u sam se zaposlila 1973. godine i radila sam tamo 20 godina.

9. Što ste radili na vašem radnom mjestu? Opišite mi to! Je li na vašem radnom mjestu bilo prostora za napredovanje?

Radila sam u pogonu končaonice na stroju. Norma je bila i udri. Nije to bilo sad ću ja sist i napraviti, nego stvarno ubrzani rad i kako bi rekla, i fizički i psihički je bio težak. Vrućina, po 40, 50 stupnjeva. Znali smo staviti jaje na glavu od stroja i ono bi se speklo. Jako velike vrućine i jako teški uvjeti. Iz predione je predivo dolazilo nama u končaonu. Što se napredovanja tiče, meni je bilo nuđeno brigadirka, bez obzira na moju samo osnovnu školu, i čak sam bila i na disciplinskoj zbog toga jer ja to nisam htjela prihvatiti da budem. Ja sam rekla dajte mi moje strojeve i ja odgovaram za svoj posao, a ovako bi odgovarala za sve njih. Ja sam rekla da ima žena s završenom tekstilnom školom pa neka one idu za brigadirku.

10. Tko je čuvao vašu djecu dok ste vi radili? Jesu vaša djeca išla u vrtić Kombinata? Jesu li roditelji mogli priuštiti vrtić?

Muž mi je radije samo prvu smjenu, a meni kad bi došla prva ja bi se minjala za noćnu jer mi nema tko dicu čuvat, to je tako, mi smo kasnije otišli u podstanare u grad i nije mi tko imao dicu čuvat. Vrtić je bio skup, kako bi rekla, bilo je po prosjeku plaća. Ja sam recimo umjesto prve smjene koju nisam mogla raditi, imala noćnu. Tako da bi me nekada dopalo u mjesec dana raditi tri tjedna po noći i jednu drugu smjenu ili dvije noćne i dvije druge. A u noćnoj smo imali noćni dodatak, ali samo ako smo ispunili normu, ako nismo, noćni se je dodatak odbija. I tako je meni bija veći prosjek, jer sam većinom noćne smjene radila. Tako smo npr. ja i inženjer u SAS-u jednako plaćali vrtić.

11. Kako ste usklađivali privatni i poslovni život? Tj. kako ste balansirali između tvornice i doma?

Jako teško sam usklađivala dicu i sve druge obveze s poslom. Znaš da muža ne bi ni vidila.

12. Jeste li se mogli osloniti na muža u npr. kućanskim poslovima i po pitanju brige za djecu?

Znaš što, u momentima da, ali u momentima i nisam jer on je volio popiti. Ali tada bi se ja dogovorila s gazdaricom da mi malo pripazi dicu, uglavnom sam se na sve moguće načine snalazila s dvojicom sinova.

13. Koliko je vama značio vaš posao u obiteljskom i društvenom životu?

Meni je posao značije puno, puno. Bez obzira na teškoće, tamo smo se nasmijali, a i ja sam ajmo reć bila zadovoljna s tim poslom, iako je stvarno bio težak, ali tad sam bila mlađa i mogla sam izdržati. Sad ne mogu izdržati ni siditi.

14. U tvornici je djelovao Aktiv žena. Jeste li možda bili član?

Bila sam član Aktiva žena. Ali to ti se svodilo sve ako Aktiv nešto napravi, nikad sastanka imali nismo, il da bi bilo govora o zaštiti žena ili bilo što po pitanju posla. Nego eto ako se je neki izlet organizira pa smo mogle otić na taj izlet. Tako da smo bile npr. u Kumrovcu, pa bi onda za 8. mart firma dala neke pakete robe, recimo tkaninu i tako kao za 8. mart. A ja sam samo jednaput išla na izlet jer nisam imala kome dicu ostavit.

15. Smatrate li da ste na radnom mjestu bili ravnopravni s vašim muškim kolegama?

Ne, nismo. Muški su bili uvijek u pravu. Kidrič je bio pretežno ženska radna snaga, a u pogonu su bila samo dva muškarca, recimo majstora dva. I oni su mogli spavat kako god oće, ali žena nije mogla, ima normu i stroj. Ako ne ispuni normu, odbija joj se od noćnog dodatka. A majstor smjene on je npr. upisiva primopredaju recimo noćne smjene u prvu, prvu u drugu itd., što se je dešavalo u toj smjeni i ako bi se stroj pokvario, ma on malo da bi ga popravio, to bi se ostavilo za prvu smjenu, kao taj remont koji su majstori radili u prvoj.

16. Da li su postojale razlike u plaćama između muških i ženskih radnika?

Jesu, razlika je bila. Muški su imali veću plaću, oni su se smatrali majstorima. Žene su bile jako podcijenjene, da.

17. Jesu li radnice u tvornici pokretale pitanje prava žena?

Pa ja čak i mislim da jesu, ali nitko nije sluša.

18. Koji je po vama razlog (ili razlozi) neaktiviranja žena u tvornici?

Ja mislim da je to sve bilo onda ako nisi bio u Partiji, ti nisi smio zinut, ako nisi bio član Partije. I tako to, ne znam što bi ti ja rekla na to. Ali ženama nije padalo na pamet riskirat otkaz. I dok sam bila cura, tko bi se usudio doć kući pa reć dala sam otkaz ili dobila sam otkaz, Bože sačuvaj.

19. Kakvo je vaše mišljenje po pitanju dodjele stanova, tj. cjelokupnom stambenom pitanju uopće?

Ja sam ti cili život bila 11. na listi. Davalo se onom 12. i 13., jel razumiš, mislim nisam samo ja bila takva, oni su davali sebi i svojim, kako bi ti rekla. Više je muških dobivalo stanove, ti majstori. Npr. jedan je majstor bio s ženom i ditetom u dvosobnom stanu, i kad je žena ostala u drugom stanju, odma je dobio trosobni stan, ka da se već unaprid znalo da će dobit kćer, jel razumiš? To ti je bilo tako.

20. Što je socijalizam promijenio u životima žena?

Jedino eto taj sindikat možda što je bio, ali na kraju ništa, po meni ništa.

21. Što je danas drugačije, tj. je li tada bilo bolje ili je danas (po pitanju položaja žena)?

Po mojem mišljenju danas je bolje. Žena ima po ovome danas neki oslonac, npr. u obitelji, to nasilje u obitelji, danas može prijaviti da se zaštiti. Prije toga nije bilo, ako si se ti pojada kome, to se samo rugalo. I uvijek je žensko krivo. Mislim da je danas žena zaštićenija.

Z.Š., rođena 1954. godine, bez djece, iz Zadra, razgovor vođen 26.07.2021.

1. Je li vam posao u tvornici bio prvo zaposlenje? DA/NE – odgovor DA
2. Jeste li prva žena u obitelji koja radi? DA/NE – odgovor NE
3. Jeste bili zadovoljni plaćom u tvornici? DA/NE – odgovor DA
4. Jesu li se na vašem radnom mjestu poštivala prava radnica? DA/NE – odgovor DA
5. Je li vam vaš posao bio bitan? DA/NE – odgovor DA

6. Kakva je bila obitelj u kojoj ste odrasli? Kako je vaš odgoj utjecao na vaš kasniji život?

Moja obitelj je bila odlična. Živjela sam s roditeljima, bratom i sestrom. Čaća je radio u općini, a mama nije radila. Može se reći da su mi roditelji bili strogi, doduše u današnje vrijeme bi se reklo baš strogi. Pogotovo čaća, mater nije, jer mater je uvijek mater.

7. Koja je vaša razina obrazovanja?

Završila sam osnovnu školu i nakon toga sam upisala tečaj za daktilografinju, to mi je čaća rekla da upišem jer me tije zaposliti u općini, al je na kraju mlad umro, što je imao, 42 godine i ja sam morala na kraju ići raditi bilo što jer mi mater nije radila i eto tako.

8. Kada ste se zaposlili u TIZ – u i koliko ste dugo tamo radili?

U TIZ-u sam se zaposlila 1973. godine, te mi je godine i čaća umro. A radila sam tamo do kraja.

9. Što ste radili na vašem radnom mjestu? Opišite mi to! Je li na vašem radnom mjestu bilo prostora za napredovanje?

Radila sam u pogonu končaonice. Bio je to težak posao, ali dok ti nešto voliš, dok si ti mlad, ti uopće ne razmišljaš o tome da bi npr. negdje dalje išao tražiti posao. Bilo je prostora za

napredovanje, to ti je ono ako si nekom bio drag. Ako ti sad kažeš majstoru ili šefu nisi u pravu, a ja nisam mogla trpiti nepravdu, e ti si onda neprijatelj. Ti ne možeš onda ići naprijed, i eto ti. I ja sam cijeli svoj radni vijek provela u končaonici, nisam nigdi išla.

10. Tko je čuvao vašu djecu dok ste vi radili? Jesu vaša djeca išla u vrtić Kombinata? Jesu li roditelji mogli priuštiti vrtić?

Gospođa nema djece.

Mislim da su si roditelji mogli priuštiti vrtić, moglo se je da.

11. Kako ste usklađivali privatni i poslovni život? Tj. kako ste balansirali između tvornice i doma?

Radila sam u tri smjene, ali sve sam mogla usklađivati, naravno treba imati volje. Kad si mlad, onda možeš sve. Ja sam npr. više voljela noćnu nego prvu smjenu. Ne znam sad točno zašto, ali bilo mi je bolje. A drugu smjenu nisam voljela jer si tad radio do 10 sati navečer i kad dođeš doma, di ćeš, nemaš što.

12. Jeste li se mogli osloniti na muža u npr. kućanskim poslovima i po pitanju brige za djecu?

Gospođa nije udana.

13. Koliko je vama značio vaš posao u obiteljskom i društvenom životu?

Znaš što, meni je to dobro bilo, nakon što je otac umro, mater i ja smo ostale živiti u stanu, a ona tad još nije imala mirovinu tako da sam ju ja uzdržavala dvije godine dok ona nije ostvarila pravo na mirovinu.

14. U tvornici je djelovao Aktiv žena. Jeste li možda bili član?

Bila sam član da, ali bilo je to davno.

15. Smatrate li da ste na radnom mjestu bili ravnopravni s vašim muškim kolegama?

Ma tko je o tome tad razmišljao. Iako da, žena nije mogla biti majstorica smjene, samo muški, iako su imali istu stručnu spremu. I što se direktora tiče, samo su muški bili, žena je bila možda zamjenica i to, ali samo muški. Tako je bilo i u pogonima, ista stvar. Ali žena je na tim pozicijama bilo na prste prebrojat.

16. Da li su postojale razlike u plaćama između muških i ženskih radnika?

Pa je, oni praktički, što su oni radili, bili su majstori i vozači. Mi smo radile na normu, a onda smo morale daleko više radit kako bi ju ostvarile. Jer npr. muški majstor ima fiksnu plaću, a mi smo morale ostvarit normu. Ja mislim da mi je plaća tada bila ajmo reć otprilike 800 dinara, ja mislim, nisam baš sigurna, teško se toga silit. Ali nije to bilo svakog miseca isto, ovisilo je o normi i o tome na kojem si radnom mjestu.

Ja sam mogla ić na Borik završit bilo koju školu da nije bilo te druge smjene, a nitko te nije htio minjat jer nitko ne voli drugu smjenu. Ja sam krenula da završim tri godine ekonomske škole, ali ne možeš ti, ja sam išla pola godine, ali nisam mogla više. Tako da, zato sam i ostala u tvornici i eto vezala se za nju. A što se srednje Tekstilne škole tiče, onaj tko je završije tri godine, to ti je isto ništa. Nisi sa tri godine moga ić radit u kancelariju, jedino ako si ima stvarno dobru vezu.

17. Jesu li radnice u tvornici pokretale pitanje prava žena?

Možda mlađe i bi, ali ove starije, pogotovo one koje su imale obitelj, one su samo gledale stroj. One su imale obitelj i borile su se za tu normu.

18. Koji je po vama razlog (ili razlozi) neaktiviranja žena u tvornici?

Pa to je zato što ovaj žene se nisu toliko nadmećale ko muškarac, a uvijek je to bilo tako. Što nije i danas? Nažalost je još uvijek tako.

19. Kakvo je vaše mišljenje po pitanju dodjele stanova, tj. cjelokupnom stambenom pitanju uopće?

Obično su muškarci manje više dobivali stanove. A to ti je bilo ka i danas. Tko je bio u Partiji, taj je dobio stan. I kad dobije stan, više nije u Partiji.

20. Što je socijalizam promijenio u životima žena?

Ništa, po mome ništa. Žena je uvijek ostala dolje. I u obitelji i na poslu. Znam po mojoj materi, dobro moja mater nije radila pa je to nešto drugo, ali bez obzira, imala je troje dice, a ručak je uvijek mora bit u tu i tu uru i nema da ga tko uznemirava.

21. Što je danas drugačije, tj. je li tada bilo bolje ili je danas (po pitanju položaja žena)?

Danas žene imaju prava, i ja im skidam kapu. Ali to ti je sve od osobe do osobe. Ja svakoj ženi kažem da radi, da ne ostaje doma.

M.G., rođena 1951. godine, troje djece, iz Zadra, razgovor vođen 27.07.2021.

1. Je li vam posao u tvornici bio prvo zaposlenje? DA/NE – odgovor DA
2. Jeste li prva žena u obitelji koja radi? DA/NE – odgovor DA
3. Jeste bili zadovoljni plaćom u tvornici? DA/NE – odgovor DA
4. Jesu li se na vašem radnom mjestu poštivala prava radnica? DA/NE – odgovor DA
5. Je li vam vaš posao bio bitan? DA/NE – odgovor DA

6. Kakva je bila obitelj u kojoj ste odrasli? Kako je vaš odgoj utjecao na vaš kasniji život?

Imala sam dobre roditelje, dobru obitelj. Bilo je nas četvero djece i roditelji za koje se može reći da su bili tradicionalni. Mama je bila strožija nego tata, to da. Ona nije radila, tata je, i morala je držati uzde u svojim rukama što se nas djece tiče. Al mislim, sve u svemu, bilo je lijepo. Njihov je odgoj dosta utjecao na moj život, možda bi nekad bilo bolje da su nas odgajali na neki ajmo reći pokvareniji način jer su nas za ovo društvo prepošteno odgojili. A tako sam i ja svoju djecu jer drukčije nisam znala.

7. Koja je vaša razina obrazovanja?

Završila sam osnovnu školu. Krenula sam u srednju trgovačku, ali sam to prekinula jer nisam htjela biti trgovac, ja sam htjela biti frizerka. Pošto je meni otac radio u mljekari, a oni su imali svoje trgovine, rekao mi je da što bi on meni tražio praksu za frizerku kad tu imaš odma i on me upisa u trgovačku. Ali nisam to voljela i prekinula sam školovanje. Poslije mi je došla žena, ali eto.

8. Kada ste se zaposlili u TIZ – u i koliko ste dugo tamo radili?

U TIZ-u sam se zaposlila 1970. godine i radila sam do 1996. godine.

9. Što ste radili na vašem radnom mjestu? Opišite mi to! Je li na vašem radnom mjestu bilo prostora za napredovanje?

Radila sam u pogonu krepa. Mi smo tu imali tri kata. Na prvi je kat dolazio sirovi materijal i tu se prerađivao, a gotovi materijal koji se zvao krep jel, dolazio je nama na drugi kat, tu sam ja bila, na drugom katu. Tu su se poslije i čarape radile, u tom pogonu. Mogu reć da je to bio čist pogon, nije bilo šporoko, ali je isto bilo naporno jer je bila norma. Tri sam smjene radila jedno šest godina, i onda se je noćna smjena ukinila, ali samo za naš drugi kat. Prvi i treći kat su radili četiri smjene. Ja ne bi recimo nikad mogla radit u končaonici jer sam bila alergična na prašinu i to sve. Kod njih je bilo baš užasno, ali kod nas i nije bilo tako, bilo je izdržljivo. Prostora za napredovanje i nije bilo baš, teško. Jedino sam eto kasnije kad sam postala invalid rada došla na čarape, na pakiranje čarapa. Tu sam došla zbog kičme.

10. Tko je čuvao vašu djecu dok ste vi radili? Jesu vaša djeca išla u vrtić Kombinata? Jesu li roditelji mogli priuštiti vrtić?

Ja i muž smo čuvali dicu. Ustvari, najprije smo muž i ja devet godina stali kod mojih roditelja i tad mi je mama čuvala dicu, a 1982. godine smo došli vamo i onda smo ja i muž čuvali dicu, nekad i ova susjeda, ali je ona obolila, pa je moja kćer, koja je tad imala 8 godina čuvala ovog najmlađeg. Ostavila sam dite na ditetu, ali muž mi je srećom moga uvik izać s posla i radio je samo prvu smjenu. Moja dica nisu išla u vrtić, a bome si roditelji i nisu mogli priuštiti vrtić. Tko je npr. kuću gradio, kao i mi tad, sve se za kuću odvajalo.

11. Kako ste usklađivali privatni i poslovni život? Tj. kako ste balansirali između tvornice i doma?

A bilo je teško. Naporno, baš naporno. Ja kad sam došla tu, nije mi nitko ima pomoć. Već si bio jako umoran kad dođeš s posla jer si bio na normi, a normu nije lako radit, i onda dođeš kući i opet te sve čeka. Nekad bi ja skuvala večer prije, a nekad bi muž doša s posla pa stavio juhu ili stavio peć pa doša pogledati. Eto tako smo se nekako borili, a kući me je čekalo svega. Kuća se tek pravila, dica, kamenja bi našla u kući.

12. Jeste li se mogli osloniti na muža u npr. kućanskim poslovima i po pitanju brige za djecu?

O dici da, ali što se tiče kućanskih poslova, nisam ga naučila i tu sam pogriješila. Ništa kućanske poslove nije radio. Donio bi spizu, on je to radio, ali da je pra suđe i čistio, to nije. To se uvik kajem. Tako je bilo prije, ove današnje žene su sad pametnije. Ja se sićam, ja bi nedjeljom kuhala, prala, čistila, a muž bi lega na kauč i novine čita ili križaljke ispunjava.

13. Koliko je vama značio vaš posao u obiteljskom i društvenom životu?

Značio mi je, imala sam neku sigurnost, nešto. Imala sam svoje šolde i to mi je bilo najvažnije. Meni je muž govorio kad su nam dica bila mala da dam otkaz, ali ja sam rekla da neću, jer kad sam dosad izdržala idem dalje.

14. U tvornici je djelovao Aktiv žena. Jeste li možda bili član?

Nisam bila član jer nisam imala vremena.

15. Smatrate li da ste na radnom mjestu bili ravnopravni s vašim muškim kolegama?

A nismo baš. Muški su se znali izvući. Žene su tamo bile baš ono radna snaga, a muškima je bilo bolje. Oni nisu ništa radili, tako reć, što se majstora smjene tiče.

16. Da li su postojale razlike u plaćama između muških i ženskih radnika?

Jesu, kako ne. Bilo je razlike dosta. Ja iskreno nemam pojma kolike su plaće bile, sve sam pobrkala te novce. Ali onda su bile dobre plaće u Kidriča, bili su oni viškovi svaka tri miseca, ali posli su plaće padale.

17. Jesu li radnice u tvornici pokretale pitanje prava žena?

Slabo, ja nisam išla po tim sastancima pa ne znam, a možda i jesu ne znam.

18. Koji je po vama razlog (ili razlozi) neaktiviranja žena u tvornici?

A što da ti kažem, nismo smile.

19. Kakvo je vaše mišljenje po pitanju dodjele stanova, tj. cjelokupnom stambenom pitanju uopće?

Mi kad smo kuću pravili, dobila sam nešto kredita, ali to je bilo malo, s tim sam novcima kupila blokove za kat. A stanove su većinom dobivali oni koji su bili u Partiji i na malo većim položajima. Kasnije su dobivale i samohrane majke.

20. Što je socijalizam promijenio u životima žena?

Ma imale smo mi neka prava da, ali što je promijenio, ne znam ti.

21. Što je danas drugačije, tj. je li tada bilo bolje ili je danas (po pitanju položaja žena)?

I onda je bilo svakakvih ljudi kao i danas. Bilo je npr. majstora koji su bili baš ono ljudi i znali su razumit čovjeka, a bilo ih je isto što su bili grozni. Koji su te baš maltretirali. Imali

smo baš jednoga, zvali smo ga Hitler, on je točno radnika maltretira. Čuda je radio. Ali takav je bio samo prema ženama, baš mi se ureza u pamćenje. Malo se kasnije smekša što je išao stariji, ali bio je baš Bože sačuvaj. A može bit da je danas i onda ženama bilo isto jer muški se znaju bolje izborit za sebe.